

SPOŁECZEŃSTWO pocovidowe

EUROPEJSKA UCZELNIA SPOŁECZNO-TECHNICZNA
IM. SŁUGI BOŻEGO ROBERTA SCHUMANA

RADOM 2022

Copyright © by Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana, Radom 2022

Wydanie I

Wydawca

Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana
ul. Wodna 13/21, 26-600 Radom
www.eust.pl

Redakcja naukowa

dr Iwona Pałgan, dr Krzysztof Księski

Recenzent

dr hab. Vitalina Komirna, prof. EUST

Redakcja i korekta

Agnieszka Litwińczuk

Projekt okładki

Beata Urniaż-Księska

Skład i łamanie

Beata Urniaż-Księska

ISBN

978-83-956489-1-5

Teksty odzwierciedlają stan wiedzy na sierpień 2021 roku

Wszelkie prawa zastrzeżone

All rights reserved

Książka, ani żadna jej część nie może być kopiowana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana, powielana, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy. Wykonywanie kopii metodą elektroniczną, kserograficzną, fotograficzną, jak również kopiowanie książki na nośniku filmowym, magnetycznym lub innym powoduje naruszenie praw autorskich niniejszej publikacji.

SPOŁECZEŃSTWO
pocovidowe

COVID-19
Vaccine

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Urszula Król	
<i>Wpływ pandemii COVID-19 na funkcjonowanie przedsiębiorstw</i>	8
Krzysztof Księski	
<i>Kultura w dobie pandemii</i>	21
Monika Mazur-Mitrowska	
<i>Psychiczne reakcje młodzieży w kontekście pandemii na podstawie badań własnych</i>	42
Iwona Pałgan	
<i>Rodzina pocovidowa</i>	63
Dorota Polz-Gruszka	
<i>SARS-CoV-2 – co warto wiedzieć?</i>	84
Tomasz Pysiak	
<i>Kwestia wiary – pandemia i szczepienia oczami społeczeństwa</i>	108
Krzysztof Radecki	
<i>Pomoc ekonomiczna państwa w czasie pandemii</i>	119

WSTĘP

Mamy zaszczyt i przyjemność oddać w Państwa ręce publikację Społeczeństwo pocovidowe. Pandemia SARS-Cov-2 uświadomiła nam wiele problemów, o których przez lata nie chcieliśmy wiedzieć. Znaleźliśmy się w wielu trudnych sytuacjach, na które nie byliśmy i nie jesteśmy przygotowani. W okresie pandemii ludzie przechodzili kolejne stadia emocjonalne. Najpierw pojawił się szok, niedowierzenie, potem ekscytacja, wreszcie świadomość, że można poczytać, czy zrobić porządk. Potem nadchodzi jednak etap, w którym obecnie się znajdujemy, kiedy to odczuwamy niepokój i lęk o przyszłość. To, co przeżywamy teraz, jest niezwykle znaczącym doświadczeniem, zarówno w skali indywidualnej, jak i w skali społecznej. Te właśnie kwestie postanowiliśmy uczynić tematem niniejszej publikacji. Stojąc w obliczu czwartej fali pandemii, podjęliśmy próbę wstępnej analizy dotychczasowych zachowań. Rozpoczynamy od informacji medycznych na temat samego wirusa, warto bowiem wiedzieć, z czym mamy do czynienia. Kolejne poruszone kwestie to częściowe wygaszenie gospodarki, praca zdalna, pomoc ekonomiczna i kultura w pandemii. Z zaburzeniami w funkcjonowaniu sfery ekonomicznej silnie związana jest oczywiście szkoła i system edukacji. Konieczność przejścia na nauczanie zdalne ujawniła w wielu rodzinach problemy dostępu uczniów do sprzętu komputerowego, do Internetu, zwłaszcza w przypadku gdy w domu jest więcej dzieci. Poruszono kwestię zmian metodyki i filozofii nauczania. Następna sprawa, która ujawniła się w kontekście pandemii, to rola rodziców i rodziny oraz przebywania ze sobą. Książka porusza także kwestię zmian w psychice, jakie zaszły przez ostatnie półtora roku zwłaszcza u dzieci.

Mamy nadzieję, że monografia, którą prezentujemy, spełni Państwa oczekiwania i przybliży obraz zjawiska, które zmieniło Polskę, Europę i świat.

Iwona Pałgan

Krzysztof Księski

dr Urszula Król

**Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana,
Zespół Szkół Ekonomicznych w Radomiu**

WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA FUNKCJONOWANIE PRZEDSIĘBIORSTW THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE FUNCTIONING OF ENTERPRISES

Streszczenie. W poniższym artykule zaprezentowano problematykę działalności polskich przedsiębiorstw w dobie pandemii COVID-19. Dokonano porównania funkcjonowania przedsiębiorstw w latach 2019, 2020, 2021, bazując na badaniach przeprowadzonych przez Polski Instytut Ekonomiczny i Navigator Capital Group. Następnie w celu rekomendacji działań gospodarczych, które mogą wspomóc przedsiębiorców w przetrwaniu okresu pandemii i osiągnięciu w późniejszych okresach lepszych wyników, zaprezentowano badania Ramesha *Gulatiego*, Nitina *Nohrii* i Franza *Wohlgezogena*.

Słowa kluczowe: gospodarka, przedsiębiorstwa, pandemia, bariery rynkowe, recesja

W wyniku globalnej pandemii COVID-19 gospodarka światowa zaczęła mierzyć się z niespotykanymi dotychczas barierami rozwojowymi. Większość państw w trosce o zdrowie i życie swoich mieszkańców wprowadziło ograniczenia polegające przede wszystkim na społecznej izolacji. Kroki te podjęto, aby ograniczyć rozpowszechnianie się koronawirusa. Ograniczenia przemieszczania się i przymus izolacji spowodowały powstanie całkowicie nowych problemów społeczno-ekonomicznych, z jakimi gospodarka Polska oraz światowa nigdy się nie mierzyły¹. W Polsce 12 marca 2020 r. zawieszono prowadzenie zajęć edu-

1 A. Dobrzeńska, *Polityka makroostrożnościowa w czasie pandemii*, „Bezpieczny

cyjnych w formie stacjonarnej oraz ograniczono w znacznym stopniu funkcjonowanie placówek instytucji kultury. Dwa dni później wprowadzono stan zagrożenia epidemiologicznego, w wyniku którego zamknięto siłownie, kluby, bary itp. Restauracje miały możliwość serwowania dań wyłącznie na wynos i dowóz, a na galeriach handlowych nałożono liczne ograniczenia, które praktycznie uniemożliwiły ich funkcjonowanie. Zakazano zgromadzeń publicznych i zalecano ograniczenie kontaktów międzyludzkich do niezbędnego minimum. Wraz ze wzrostem zachorowań, ograniczenia stawały się coraz bardziej rygorystyczne i uniemożliwiały funkcjonowanie poszczególnych segmentów gospodarki a przede wszystkim rynku usług². Szok gospodarczy, który powstał z powodu ograniczeń, ma charakter wielowymiarowy i wynika z gwałtownego spadku popytu w określonych branżach (szczególnie w turystyce, branży transportowej, gastronomicznej i szeroko rozumianej branży rozrywkowej) przy równoczesnym spadku dyspozycyjności pracowników i zaburzeniu łańcucha dostaw³.

W zawiązku z powyższym przedsiębiorstwa stanęły przed istotnymi problemami finansowymi związanymi z zaburzeniem funkcjonowania bieżącej płynności finansowej. W wyniku niepewnej sytuacji gospodarczej i finansowej wstrzymano wszelkiego rodzaju projekty inwestycyjne w sferze prywatnej. Znaczące ograniczenia w tej kwestii nastąpiły również w przedsiębiorstwach, które nie utraciły płynności finansowej. W efekcie powyższego wzrosło ryzyko upadłości znacznej liczby przedsiębiorstw, a tym samym ryzyko gwałtownego wzrostu bezrobocia.

Polskie przedsiębiorstwa w okresie pandemii COVID-19

Z badań przeprowadzonych w 2019 r. przez Polski Instytut Ekonomiczny wynikało, że przedsiębiorcy w tym okresie jako największe bariery w funkcjonowaniu ich przedsiębiorstw wskazywali:

- rosnące koszty zatrudnienia,
- obciążenia podatkowe,
- inne obciążenia finansowe,

Bank” 2020, 4(81), s. 138.

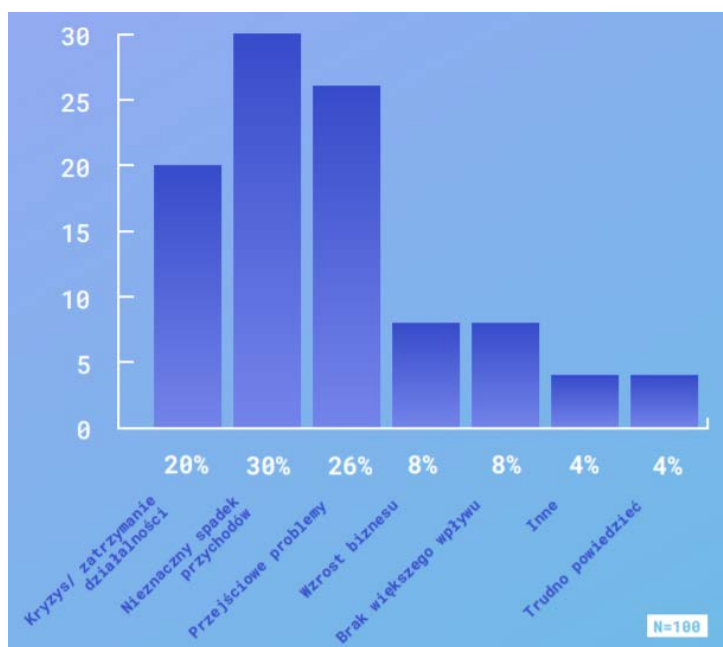
² A. Czajkowska, *Wpływ pandemii COVID-19 na działania CSR podejmowane przez przedsiębiorstwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2021, 3(987), s. 47.

³ A. Dobrzeńska, *Polityka makroostrożnościowa...*, op. cit., s. 138-139.

- uciążliwość kontroli urzędowych,
- biurokrację,
- skomplikowanie przepisów prawnych⁴.

Jednak od roku 2020 w wyniku pandemii COVID-19 sytuacja w gospodarce zaczęła szybko się zmieniać, a przedsiębiorstwa przestały borykać się wyłącznie z możliwymi z ekonomicznego punktu widzenia barierami, gdyż powstały niespotykane dotychczas na taką skalę nowe bariery w ich funkcjonowaniu. Obecnie dla przedsiębiorców największym wyzwaniem jest utrzymanie płynności finansowej, zwiększone koszty materiałów, transportu i niepewna sytuacja gospodarcza⁵. Z badań przeprowadzonych w 2021 r. przez Navigator Capital Group wynika, że jedynie 8% przedsiębiorstw w Polsce w okresie pandemii COVID-19 odnotowało rozwój działalności w stosunku do analogicznego okresu z roku 2019. Negatywne skutki pandemii odczuło zatem ok 90% przedsiębiorców, a w większości wiązało się to ze spadkiem przychodów. Obrazują to wykresy 1 i 2.

Wykres 1. Jak pandemia COVID -19 wpłynęła na działalność państwa przedsiębiorstwa?

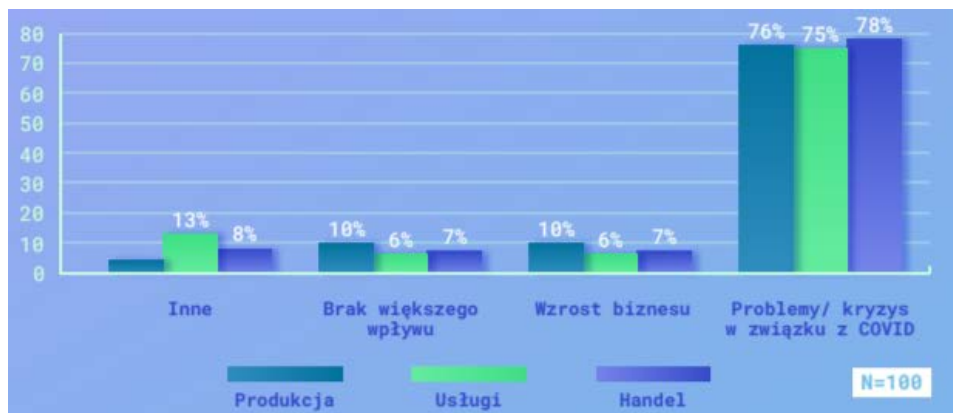
ŹRÓDŁO: NAVIGATOR CAPITAL GROUP, *PRZEDSIĘBIORSTWA W DOBIE COVID-19*, WARSZAWA 2021, S. 8.

⁴ <https://pie.net.pl/category/publikacje/raporty/> [dostęp 24.08.2021].

⁵ Ibidem.

Należy jednak zauważyć, że pewne branże w większym stopniu odczuły problemy gospodarcze, jakie spowodowała pandemia COVID-19. Dlatego też należy uwzględnić w tym aspekcie podział na poszczególne rodzaje wykonywanej działalności i skalę działalności przedsiębiorstwa.

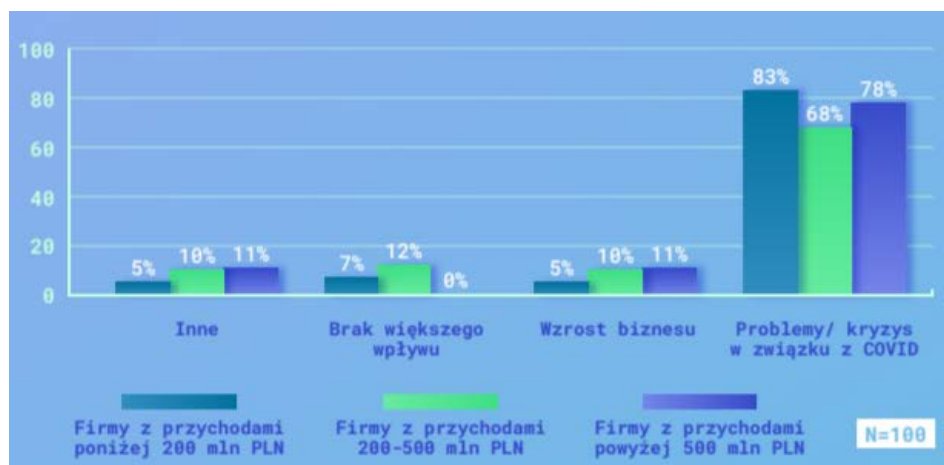
Wykres 2. Jak pandemia COVID -19 wpłynęła na działalność państwa przedsiębiorstwa? Podział ze względu na rodzaj działalności

ŹRÓDŁO: NAVIGATOR CAPITAL GROUP, *PRZEDSIĘBIORSTWA W DOBIE COVID-19*, WARSZAWA 2021, S. 9.

Jak można zauważyć na wykresie 2, wszystkie przedsiębiorstwa odczuły negatywne skutki obecnej sytuacji gospodarczej. Produkcja jednak odnotowała mniejszy wpływ niż branża usług i handlu. Należy zauważyć, że w przypadku działalności produkcyjnej 10% badanych przedsiębiorstw nie odczuło wpływu pandemii COVID-19 na swoją działalność, a 10% odnotowało wzrost przychodów. Natomiast analizując działalność przedsiębiorstw ze względu na podział na osiąganą przychody, przedsiębiorstwa o przychodach pomiędzy 200 mln a 500 mln rocznie najlepiej funkcjonowały w badanym okresie. W ich przypadku 12% nie odczuło wpływu zmian w gospodarce na swoją działalność, a 10% odnotowało wzrost. W najgorszej sytuacji znajdują się przedsiębiorstwa o przychodach poniżej 200 mln rocznie. Aż 83% z nich odnotowało problemy powstałe w wyniku pandemii COVID-19, a jedynie 5% cechowało się tendencją wzrostową.

Wykres 3. Jak pandemia COVID-19 wpłynęła na działalność państwa przedsiębiorstwa? Podział ze względu na wysokość przychodów

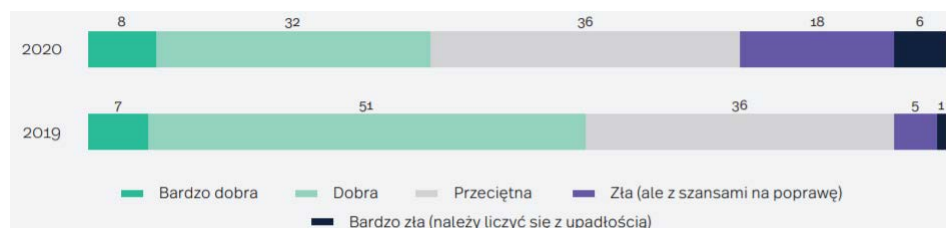
ŹRÓDŁO: NAVIGATOR CAPITAL GROUP, *PRZEDSIĘBIORSTWA W DOBIE COVID-19*, WARSZAWA 2021, S. 9.

Najbardziej narażone ze względu na swoją specyfikę są mikroprzedsiębiorstwa. Z badań przeprowadzonych przez Polski Instytut Ekonomiczny wynika, że to właśnie mikroprzedsiębiorstwa najbardziej odczuły negatywne skutki obecnej sytuacji gospodarczej. Z badań wynika że:

- 67% mikroprzedsiębiorstw jest niepewne najbliższej przyszłości przedsiębiorstwa ze względu na nowe bariery spowodowane pandemią COVID-19,
- 56% mikroprzedsiębiorstw oświadczyło, że konieczność respektowania reżimu sanitarnego znacząco wpłynęła na ich przychody,
- 43% mikroprzedsiębiorstw zauważyło znaczne zmniejszenie popytu na swoje usługi i towary,
- 42% mikroprzedsiębiorstw odczuwa realne ryzyko utraty płynności finansowej,
- 42% mikroprzedsiębiorstw planowało zmianę przedsiębiorstwa,
- 26% mikroprzedsiębiorstw musiało zwiększyć wydatki na wykorzystanie nowoczesnych technologii, głównie w zakresie informatyzacji,
- 24% mikroprzedsiębiorstw uznaje swoją sytuację finansową za złą bądź bardzo złą⁶.

⁶ <https://pie.net.pl/wp-content/2021> [dostęp 31.08.2021r.]

Wykres 4. Ocena sytuacji finansowej mikroprzedsiębiorstw w 2020 r. i w 2019 r. (w proc. odpowiedzi)

ŹRÓDŁO: K. DĘBKOWSKA I IN., *MIKROFIRMY POD LUPĄ W 2020 R.* POD RED. J. NOWAKA, M. WIETESKI, POLSKI INSTYTUT EKONOMICZNY, WARSZAWA 2021, S. 4.

Na wykresie 4 widać znaczący wpływ sytuacji gospodarczej na działalność mikroprzedsiębiorstw. W roku 2019 aż 51% mikroprzedsiębiorstw cechowało się dobrą kondycją finansową a w roku 2020 już tylko 32% (brak danych za rok 2021). Zwiększyła się również liczba przedsiębiorstw o złej sytuacji finansowej z 5% na 18% i o bardzo złej z 1% na 6%. Dane te jasno wskazują na istotne pogorszenie możliwości funkcjonowania tych przedsiębiorstw.

Na wykresie 5 można zauważyć rosnące ryzyko prowadzenia działalności gospodarczej i istotny spadek popytu na produkty i usługi. Wpływa to bezpośrednio na płynność finansową przedsiębiorstw i ogranicza możliwości ich funkcjonowania.

Wykres 5. Czynniki wpływające na funkcjonowanie mikroprzedsiębiorstw w 2020 r.

ŹRÓDŁO: K. DĘBKOWSKA I IN., *MIKROFIRMY...*, OP. CIT., S. 4.

Szczególną uwagę należy zwrócić na pogorszenie sytuacji gospodarczej przedsiębiorstw o charakterze usługowym (70% wskazań), usług gastronomicznych i hoteli (55%), kultury i rozrywki (5%). Poprawa nastąpiła natomiast w przedsiębiorstwach zajmujących się informacją i komunikacją (31%), działalnością budowlaną (29%) i handlem internetowym (29%)⁷.

Strategia przedsiębiorstw

Na funkcjonowanie gospodarki ma wpływ znaczna liczba czynników. W literaturze do podstawowych czynników rynkowych o charakterze zewnętrznym zalicza się:

- globalizację rynku zbytu,
- rozwój nowych technologii,
- postępującą konsolidację przedsiębiorstw,
- zmiany społeczne,
- coraz większą uwagę zwracaną na ekologię,
- wzrastające niepokoje gospodarcze,
- zmiany na mapie politycznej świata,
- spektakularne bankructwa wielkich firm,
- światowy terroryzm⁸.

Nie ulega wątpliwości, że pandemia COVID-19 zmieniła świat zarówno w sferze ekonomicznej, jak i społecznej. Wiąże się ona zarówno ze zwiększoną troską w kwestii aspektów zdrowotnych, jak i finansowych. Dlatego też przedsiębiorcy powinni stale reagować na zmiany zachodzące w gospodarce i dynamicznie dostosowywać swoją strategię do aktualnej sytuacji rynkowej. W obecnej sytuacji kluczowe jest podejmowanie szybkich, ale równocześnie przemyślanych decyzji w zakresie strategii biznesowej, finansowej i w zarządzaniu zasobami ludzkimi.

Z badań Navigator Capital Group wynika, że polscy przedsiębiorcy podejmowali w okresie pandemii COVID-19 następujące działania, aby poprawić sytuację finansową:

⁷ K. Dębowska i in., *Mikrofirmy...*, op. cit., s. 15.

⁸ Rauch, A., Wiklund, J., Lumpkin, G. T., Frese, M., *Entrepreneurial orientation and business performance: an assessment of past research and suggestions for the future*, "Entrepreneurship Theory and Practice" 2009, 33(3), s. 761–787.

- dostosowanie swojej oferty do nowej sytuacji rynkowej,
- minimalizacja kosztów,
- ograniczenie wynagrodzeń i zatrudnienia,
- wykorzystanie rezerw⁹.

Wykres 6. Decyzje podjęte przez przedsiębiorców w związku z pandemią COVID-19

ŹRÓDŁO: [HTTPS://WWW.EY.COM/PL_PL/NEWS/2021/03/BADANIE-EY-ROK-Z-COVID](https://www.ey.com/pl_pl/news/2021/03/badanie-ey-rok-z-covid) [DOSTĘP 22.08.2021]

Sytuację gospodarczą i sposoby działania przedsiębiorstw w trakcie i po pandemii COVID-19 ciężko jest odnieść do dotychczas przyjętych działań ekonomicznych, można jednak posiłkować się analizami trzech badaczy, Ramesha *Gulatiego*, Nitina *Nohrii* i Franza *Wohlgezogena*, którzy przeprowadzili badania na bazie 4700 przedsiębiorstw funkcjonujących w trakcie ostatnich trzech globalnych recesji gospodarczych¹⁰. Z ich badań wynika, że we wskazanych okresach aż 17% przedsiębiorstw ogłosiło upadłość bądź zostało przejęte przez inny podmiot. Natomiast te przedsiębiorstwa, które przetrwały załamanie gospodarki, długo nie były w stanie osiągnąć poprzedniego poziomu rozwoju. Trzy lata po ustąpieniu czynników spowalniających gospodarkę 80% badanych przedsiębiorstw nie osiągało poziomu przychodów zbliżo-

⁹ Navigator Capital Group, *Przedsiębiorstwa w dobie COVID-19*, Warszawa 2021, s. 14-15.

¹⁰ Kryzys z roku 1980, który trwał do 1982 roku, spowolnienie gospodarcze z lat 1990–1991 i krachu z roku 2000 (2000–2002).

nego do przychodów sprzed recesji. Wiąże się to również z brakiem rozwoju i niskim tempem wzrostu. Jedynie 9% przedsiębiorstw w tym okresie osiągało lepsze wyniki finansowe niż w okresie przed spowolnienia gospodarki. Oznacza to, że jedynie 9% badanych przedsiębiorstw nie ucierpiało znacząco w wyniku recesji. Dlatego też Ramesh Gulati, Nitin Nohria i Franz Wohlgezogen postanowili szczegółowo zbadać różnice w decyzjach ekonomicznych tych przedsiębiorców w stosunku do podmiotów, które upadły w trakcie załamania gospodarki bądź miały problemy z uzyskaniem przychodów po jego ustąpieniu. Z badań wynika, że wskazane 9% przedsiębiorców w przeciwieństwie do pozostałej grupy badawczej sprawnie równoważyły redukcję kosztów, która była niezbędna do zachowania płynności finansowej, i inwestycje, które z kolei zapewniły im w kolejnych okresach wyższe przychody. Badacze podkreślają przede wszystkim przedsiębiorstwa, które zastosowały wieloczołową strategię *multipronged strategy*. Polega ona na selektywnej redukcji kosztów i poświęceniu szczególnego nacisku na efektywność inwestycyjną i operacyjną związaną z przyszłymi planami rozwojowymi, np. marketing, działania o charakterze R&D oraz nowe aktywa¹¹. Wskazane strategię obrazuje tabela 1.

Tabela 1. Kombinacja działań strategicznych przynosząca najlepsze efekty

		KROKI O CHARAKTERZE ROZWOJOWYM		
		ROZWIJANIE RYNKÓW	NABYWANIE AKTYWÓW	OBA NARAZ
KROKI O CHARAKTERZE PREWENCYJNYM	REDUKCJA ZATRUDNIENIA	DOBRA SPRZEDAŻ 4,6% EBITDA 6,6%	ZŁA SPRZEDAŻ 3,9% EBITDA 3,3%	NAJGORSZA SPRZEDAŻ 3,3% EBITDA -5,2%
	WYDAJNOŚĆ OPERACYJNA	DOBRA SPRZEDAŻ 7,1% EBITDA 4,2%	DOBRA SPRZEDAŻ 8,4% EBITDA 8,4%	NAJLEPSZA SPRZEDAŻ 13,0% EBITDA 12,2%
	OBA NARAZ	ZŁA SPRZEDAŻ 5,2% EBITDA 2,1%	ZŁA SPRZEDAŻ 5,2% EBITDA -0,5%	DOBRA SPRZEDAŻ 9,2% EBITDA 4,6%

ŹRÓDŁO: R. GULATI, N. NOHRIA, F. WOHLGEZOGEN, *KTO I JAK WYGRYWA W TRUDNYCH CZASACH*, „HARVARD BUSSINESS REVIEW POLSKA” 2010, 88(6), R1003C.

¹¹ A. Kisiołek, *Komunikacja marketingowa w czasie pandemii*, w: *Konsekwencje pandemii COVID-19: świat i gospodarka*, pod red. K. Hajdera, M. Kacperskiej, Ł. Donaja, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2020, s. 223–224.

Należy zaznaczyć, że Rames Gulati, Nitin Nohria i Franz Wohlgezogen wyodrębnili cztery różne rodzaje przedsiębiorstw, bazując na podstawie ich aktywności w okresie recesji:

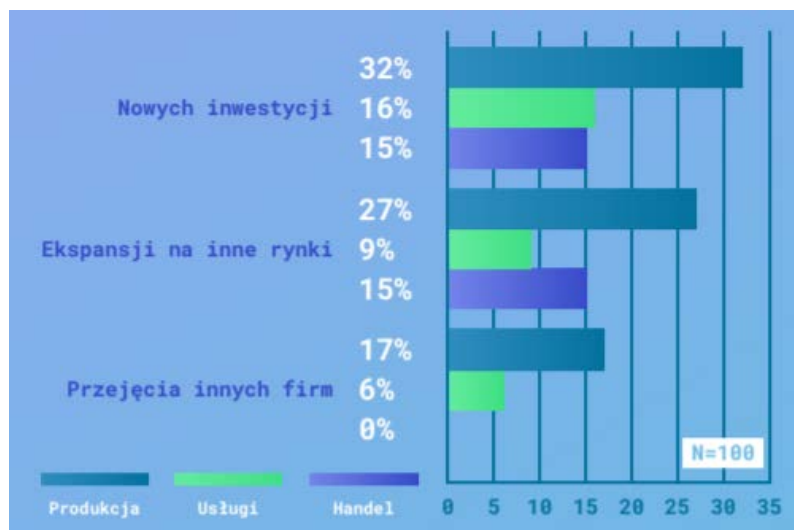
- przedsiębiorstwa o orientacji prewencyjnej – podejmujące przede wszystkim działania defensywne, które ukierunkowały się na unikanie strat i minimalizację ryzyka,
- przedsiębiorstwa o orientacji prorozwojowej – inwestujące głównie w zachowania ofensywne, mające na celu zapewnić przedsiębiorstwu przyszłość,
- przedsiębiorstwa pragmatyczne – decydujące się równocześnie na działania o charakterze defensywnym, jak i ofensywnym,
- przedsiębiorstwa progresywne, które stosują optymalne połączenia posunięć defensywnych i ofensywnych¹².

Jak wynika z przedstawionych badań, w okresie kryzysu gospodarczego, do jakiego doprowadza pandemia COVID-19, przedsiębiorcy powinni przyjąć progresywną strategię rozwoju. Przedsiębiorstwa realizujące głównie politykę defensywną zmniejszają ryzyko utraty płynności finansowej, ale uniemożliwiają sobie przyszły rozwój. Dlatego też należy ustanowić możliwie małe ograniczenia kosztów, aby nie zaburzyć działalności inwestycyjnej. Takim rozwiązaniem może być np. redukcja kosztów poprzez poprawę wydajności pracowników, a nie gwałtowne zmniejszenie zatrudnienia. Działania defensywne są konieczne, ale muszą być przeprowadzane w wyselekcjonowany sposób. Należy podkreślić również, że przedsiębiorstwa, które najlepiej sobie poradziły w okresie recesji, charakteryzowały się systemowym podejściem do zachowań ofensywnych, kiedy to poprzez inwestycje w marketing, dodatkowe aktywa czy prace badawczo-rozwojowe umocniły swoją pozycję na rynku w stosunku do konkurencji¹³. Natomiast z poniższych danych wynika, że działalność inwestycyjną realizują w większości przedsiębiorstwa produkcyjne, które stosunkowo dobrze funkcjonują w okresie pandemii COVID-19. Natomiast przedsiębiorstwa usługowe i handlowe znacznie ograniczyły taką działalność.

¹² R. Gulati, N. Nohria, F. Wohlgezogen, *Kto i jak wygrywa...*, op. cit., s. 12–13.

¹³ A. Kisiołek, *Komunikacja marketingowa...*, op. cit., s. 224.

Wykres 7. Plany rozwojowe przedsiębiorstw w okresie pandemii COVID-19 – dane

z roku 2020/2021

ŹRÓDŁO: NAVIGATOR CAPITAL GROUP, *PRZEDSIĘBIORSTWA W DOBIE COVID-19*, WARSZAWA 2021, S. 9.

Dlatego też przedsiębiorcy w okresie pandemii COVID-19 powinni rozsądnie redukować koszty prowadzenia działalności i racjonalnie prowadzić inwestycje, tak aby nie utracić płynności finansowej i zapewnić sobie możliwość wzrostu przychodu w przyszłości poprzez uzyskanie konkurencyjnej pozycji na rynku (wykres 7).

Podsumowanie

Należy podkreślić, że pandemia COVID-19 wpłynęła na działalność przedsiębiorstw w różnym stopniu. Występują branże, które zwiększyły w tym okresie swoje przychody, jak np. informacja, komunikacja. Jednak w znaczącym stopniu wyniki przedsiębiorstw w roku 2020 odbiegały negatywnie od danych z roku 2019. W szczególnie trudnej sytuacji znaleźli się mikroprzedsiębiorcy z branży usługowej i handlowej. W tych branżach odnotowano znaczny spadek popytu i pogorszenia sytuacji finansowej przedsiębiorstw. Pandemia COVID-19 miała z kolei znacznie mniejszy (choć wciąż istotny) wpływ na przedsiębiorstwa produkcyjne

i osiągające przychody pomiędzy 200 a 500 mln rocznie.

Obecny stan gospodarki jest trudny do porównania pod względem ekonomicznym. Dlatego też, analizując właściwą strategię dla przedsiębiorstw, należy się posilkować zbliżonymi teoriami i okresami. W związku z tym należy wykorzystać badania Ramesha *Gulatiego*, Nitina *Nohrii* i Franza *Wohlgezogena* z okresów *recesji* i założyć, że najlepszym rozwiązaniem dla przedsiębiorców będzie ograniczenie strategiczne kosztów i równoczesne inwestowanie w rozwój. Można założyć, że takie działania pozwolą przedsiębiorcom przetrwać okres pandemii, a w kolejnych okresach zapewnią rozwój przedsiębiorstwa.

Bibliografia:

1. Czajkowska A., *Wpływ pandemii COVID-19 na działania CSR podejmowane przez przedsiębiorstwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2021, 3(987).
2. Dębkowska K. i in., *Mikrofirmy pod lupą w 2020 r.*, pod red. J. Nowaka, M. Wieteski, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2021.
3. Dobrzeńska A., *Polityka makroostrożnościowa w czasie pandemii*, „Bezpieczny Bank” 2020, 4(81).
4. Gulati R., Nohria N., Wohlgezogen F., *Kto i jak wygrywa w trudnych czasach?*, „Harvard Business Review Polska” 2010, 88(6), R1003C.
5. Kisiołek A., *Komunikacja marketingowa w czasie pandemii*, w: *Konsekwencje pandemii COVID-19: Świat i gospodarka*, pod red. K. Hajdera, M. Kacperskiej, Ł. Donaja, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2020
6. Navigator Capital Group, *Przedsiębiorstwa w dobie COVID-19*, Warszawa 2021.
7. A. Rauch, J. Wiklund, G. T. Lumpkin, M. Frese., *Entrepreneurial orientation and business performance: an assessment of past research and suggestions for the future*. “Entrepreneurship Theory and Practice” 2009,

33(3), 761–787.

8. https://www.ey.com/pl_pl/news/2021/03/badanie-ey-rok-z-covid [dostęp 22.08.2021]
9. <https://pic.net.pl/category/publikacje/raporty/> [dostęp 24.08.2021]
10. <https://pic.net.pl/wp-content//2021> [dostęp 31.08.2021]

Summary. The following article presents the issues of the activities of Polish enterprises in the time of the COVID-19 pandemic. The operation of enterprises in 2019, 2020, 2021 was compared based on research conducted by the Polish Economic Institute and Navigator Capital Group. Then, in order to recommend economic activities that may help entrepreneurs survive the pandemic period and achieve better results in later periods, research by Ramesh Gulati, Nitin Nohria and Franz Wohlgezogen was presented.

Keywords: economy, enterprises, pandemic, market barriers, recession

NOTA O AUTORZE:

dr Urszula Król – Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna im. Sługi Bożego Roberta Schumana, Zespół Szkół Ekonomicznych w Radomiu.
E-mail: u.krol@eust.pl

Krzysztof Księski

**Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana**

KULTURA W DOBIE PANDEMII CULTURE IN THE AGE OF THE PANDEMIC

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7892-2107>

Streszczenie. Artykuł prezentuje zmiany, jakie zostały wprowadzone na skutek stanu pandemii wywołanej przez wirus SARS-CoV-2 w obszarze polskiej kultury. Opisuje również skutki, które te zmiany wywołały, zarówno dla instytucji, jak i dla ludzi kultury. Autor wskazuje także, jak zmieniła się pod wpływem pandemii oferta kulturalna i jej odbiorcy. Próbuje również przedstawić, które ze zmian będą miały trwały charakter.

Słowa kluczowe: kultura, pandemia, SARS-CoV-2

Summary. The article presents the changes introduced as a result of the state of the pandemic caused by the SARS-CoV-2 virus in the area of Polish culture. It also describes the effects that these changes have caused, both for institutions and people of culture. The author also indicates how the cultural offer and its recipients have changed under the influence of the pandemic. He also tries to present which of the changes will be permanent.

Key words: culture, pandemic, SARS-CoV-2

Pandemia przyszła do Polski spodziewana, bowiem informacje z innych krajów służyły już od kilku miesięcy¹, ale spustoszenie i zmiany, jakie spowodowała, okazały się znacznie większe, głębsze i trwają znacznie dłużej niż ktokolwiek się spodziewał. Sfery życia, których również dotknęła, to kultura i obyczajowość ludzi na całym świecie, w tym również w Europie.

¹ *Koronawirus zbliża się do Polski*, 28.01.2020 r. Dostępne online: <https://www.politykazdrowotna.com/53329,koronawirus-zbliza-sie-do-polski> [dostęp: 25.08.2021 r.].

Na początku marca 2020 roku w Polsce ujawnione zostały pierwsze przypadki zakażeń wirusem SARS-CoV-2². Początkowo były to pojedyncze zachorowania. Zanim pandemia na dobre się rozkręciła, pojawiło się ich naprawdę dużo i rząd polski wprowadził stan zagrożenia epidemicznego (od 14 marca 2020 r.)³, a sześć dni później – w jego miejsce – stan epidemii⁴. Było to działanie przezerne, co mimo niektórych kuriozalnych restrykcji, jak np. zakaz wstępu do lasów⁵, pozwoliło na łagodne przejście pierwszej fali pandemii w porównaniu z innymi krajami. Jednak wprowadzone wtedy ograniczenia działalności w sferze kultury utrzymały się najdłużej, niektóre wciąż obowiązują w trakcie powstawania niniejszego artykułu, tj. na przełomie sierpnia i września 2021 roku⁶.

Ogłoszenie stanu pandemii oznaczało dla kultury nadejście ciężkich czasów. Wiele instytucji kultury zostało zmuszonych do zawieszenia działalności. Zamknięto kina, teatry, sale koncertowe. Przez pierwsze dwa miesiące właściwie zakazano wszelkich wydarzeń kulturalnych z udziałem publiczności, co w praktyce oznaczało konieczność ich odwołania. Imprezy kulturalne są przeznaczone dla publiczności, a skoro nie mogła się gromadzić, musiały zostać odwołane. Sami artyści również nie mogli się gromadzić na scenie i np. występować dla telewizji – również z powodów pandemicznych. Życie kulturalne w dotychczasowych dominujących formach zamarło.

² Pierwszy przypadek zarażenia pojawił się w Polsce (woj. lubuskie) 4 marca 2020 roku. Był to Polak powracający z Niemiec, który trafił do szpitala w Zielonej Górze. Wszystkie osoby, które miały z nim styczność, zostały objęte kwarantanną domową, v. <https://www.gov.pl/web/zdrowie/pierwszy-przypadek-koronawirusa-w-polsce> [dostęp: 25.08.2021 r.].

³ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego (Dz.U. poz. 433), na podstawie art. 46 ust. 2 i 4 ustawy z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (Dz.U. z 2019 r., poz. 1239 i 1495 oraz z 2020 r. poz. 284, 322 i 374).

⁴ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. poz. 491) na podstawie art. 46 ust. 2 i 4 ustawy z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (Dz.U. z 2019 r., poz. 1239 i 1495 oraz z 2020 r. poz. 284, 322 i 374).

⁵ W dniach 3–20 kwietnia 2020 roku został wprowadzony zakaz wchodzenia do lasów z powodu rzekomego zagrożenia wirusem, v.: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2020-04-20/koronawirus-nie-blokuje-od-dzis-wejscia-do-lasu-jest-inny-problem/> [dostęp: 28.08.2021 r.].

⁶ Wytyczne dotyczące organizowania wydarzeń kulturalnych zmieniały się wielokrotnie; v.: obecnie obowiązujące ograniczenia na dzień 9 września 2021 r.: <https://www.gov.pl/web/kultura/transport/wytyczne-dla-organizatorow-impres-kulturalnych-i-rozrywkowych-w-trakcie-epidemii-wirusa-sars-cov-2-w-polsce> [dostęp: 09.09.2021 r.].

Ucierpiałły zarówno duże, jak i małe imprezy. Odwołano festiwale, koncerty, spektakle i inne wydarzenia, zarówno te, których poprzednie edycje gromadziły tysiące osób, jak i kameralne spotkania. Artyści odwoływali trasy koncertowe, wytwórnie zawiesiły produkcje filmów i przesunęły premiery na czas po pandemii. Odwoływano nawet lokalne konkursy, występy i festyny.

Początkowo nastąpił kompletny zastój. Publiczne instytucje kultury (rządowe i samorządowe)⁷ zostały zamknięte: domy kultury, biblioteki, teatry, filharmonie, opery itd. Zamknąć działalność musieli także przedsiębiorcy działający w sferze kultury oraz organizacje pozarządowe. Zamknięto niepubliczne podmioty kultury, takie jak np. prywatne kina czy teatry, ale również m.in. sale zabaw. Ponadto właściwie zawiesiły działalność ruchy fanowskie, np. związane z fantastyką, kulturą japońską czy odtwórstwem historycznym. Odwołano również mnóstwo premier – kinowych, teatralnych, związanych z branżą gier, wyraźnie zmniejszyła się liczba wydawanych książek⁸.

Dla podmiotów działających w branży kulturalnej nastały bardzo złe czasy. O ile instytucje publiczne, których organizatorem jest administracja rządowa lub samorządowa, znacząco ograniczyły działalność, o tyle podmioty niepubliczne stanęły nad przepaścią – w ich przypadku chodziło nie o spadek zysków, ale o przetrwanie. Instytucje publiczne zachowały swoją kadrę. Zachowały też budżety, choć w wielu przypadkach zmniejszone. Spadek przychodów z dotacji podmiotowych, jak również przychodów własnych, np. sprzedaży biletów, zbiegł się jednak z ograniczeniem wydatków – imprezy, które się nie odbywają, nie generują kosztów. Uderzenie pandemii w kieszenie ludzi kultury pracujących w instytucjach publicznych było stosunkowo mało odczuwalne. Najbardziej dotknęło artystów zatrudnionych w teatrach, filharmoniach itp., którzy zaczęli otrzymywać tylko tzw. „gołe pensje”, bez dodatkowych składników wynagrodzenia wynikających z występów, do czego są uprawnieni⁹. Z drugiej strony w ten sposób zostali wysłani na przymusowe wakacje i mieli więcej czasu dla siebie.

⁷ Chodzi o te instytucje kultury, dla których organizatorem są jednostki samorządu terytorialnego lub organy administracji rządowej, takie jak np. ministrowie.

⁸ Zostały odwołane m.in. takie hity filmowe, jak: kolejny film o przygodach Jamesa Bonda, kolejna część „Szybkich i wściekłych”, „Mulan”; zawieszono produkcję wielu filmów i seriali tworzonych przez największe światowe wytwórnie filmowe, jak np. Disney czy Warner Bros; v.: <https://www.wirtualnemedi.pl/artukul/branza-filmow-i-seriali-odwolane-premiery-anulowane-zdjecia-powodem-koronawirus-komentarz> [dostęp: 10.09.2021 r.].

⁹ <https://e-teatr.pl/kraj-artysta-w-czasie-pandemii-z-prawem-do-50-proc-kosztow-4902> [dostęp: 29.08.2021 r.].

Dużo większe trudności spotkały pozostałych ludzi pracujących w sferze kultury. W firmach rozpoczęły się zwolnienia, wiele osób straciło z dnia na dzień pracę i możliwość zarobku. W tragicznej sytuacji znaleźli się zarówno szeregowi pracownicy, jak i menedżerowie czy właściciele firm. Wielu pracowników musiało się przebranzowić. Część z nich prawdopodobnie nie wróci już do pracy w kulturze. Podobnie z firmami – wiele z nich upadło, niektóre zmieniły profil działalności.

Bardzo ważna w sferze kultury jest obsługa imprez organizowanych przez wszystkie sektory; są to m.in. imprezy kulturalne, sportowe, a nawet konwentykle polityczne. Działalnością tą zajmują się głównie przedsiębiorcy, a polega ona m.in. na organizacji sceny, dekoracji, nagłośnienia, oświetlenia, dostarczeniu sprzętu i wyposażenia konferencyjnego, gastronomicznego itp. Wiele z firm miało okazałe zaplecze rzeczowe: sceny, podesty sceniczne, namioty, sprzęt oświetleniowy czy nagłośnieniowy, sprzęt konferencyjny i gastronomiczny, domki wystawiennicze i inne. Jednak z powodu obostrzeń zamknięto nie tylko instytucje, ale również obiekty wykorzystywane do działalności kulturalnej: stadiony, sale koncertowe, sale konferencyjne itp. Dostępne przestały być nawet lokale gastronomiczne, gdzie odbywa się sporo wydarzeń kulturalnych – koncerty, wieczorki poetyckie, spotkania ze znanymi ludźmi. Ze względu na nikłe zainteresowanie organizacją imprez i koszty magazynowania sprzętu, które stały się sporym obciążeniem, firmy te zaczęły wyprzedawać swoje zaplecze, jednocześnie szukając miejsca w innych branżach, np. w branży transportowej¹⁰.

Ciężki los spotkał również artystów niezatrudnionych w instytucjach kultury, którzy swoje utrzymanie uzależniali od otrzymywanych zleceń. W pandemii z dnia na dzień zostali pozbawieni środków do życia. Wielu z nich miało, podobnie jak przedsiębiorcy działający w sferze kultury, zakontraktowanych wiele występów – w Polsce sezon imprez startuje w marcu, a jego szczyt przypada na najcieplejsze miesiące w roku. W 2020 roku to wszystko znikło. Wielu ludzi kultury zostało zmuszonych do szukania pracy w innych branżach, część z nich już nie wróci do dotychczasowej działalności.

Zamrożenie życia społeczno-gospodarczego najbardziej dotknęło te osoby, które zarabiają, realizując okolicznościowe, krótkie zlecenia, lecz nie mają stałego lub stabilnego źródła utrzymania. Tak pracuje większość twórców. Wśród osób zawodowo związanych z kulturą dało się usłyszeć wiele głosów zmęczenia, rozczarowania i bezsilności.

¹⁰ W ramach dotychczasowej działalności transport sprzętu scenicznego, estradowego itd. stanowił część usługi zazwyczaj świadczonej organizatorom imprez kulturalnych. Łatwiej więc niektórym firmom było zmienić branżę właśnie na transportową.

Podobny los spotkał organizacje pozarządowe działające w sferze kultury. W Polsce organizacje te opierają swoją działalność głównie na dwóch źródłach: dotacjach oraz działalności odpłatnej pożytku publicznego¹¹. Pierwsze źródło zostało znacząco ograniczone, bowiem główną możliwością działań stała się przestrzeń wirtualna, a dotychczas przyznawano na to mało środków. Drugie źródło niemal w całości również się wyczerpało – Polacy nie są przyzwyczajeni do płaconia za treści kultury dostępne tylko online, wolą kontakt bezpośredni. Wiele działań też nie sposób przerobić na format wirtualny, a nawet jeśli jest to możliwe, traci na tym znacznie jakość odbioru. Brakuje emocji, atmosfery, współuczestnictwa. Format online daje tylko tego namiastkę. I choć pojawiły się świetne inicjatywy wirtualne, np. wspólny koncert Adama Sztaby z 732 muzykami¹², czy akcja artystów „Hot16Challenge 2”¹³, do której przyłączyło się wiele osób także spoza świata kultury, były jednak nieliczne.

W konsekwencji organizacje pozarządowe w znaczny sposób ograniczyły działalność, zawiesiły ją, a niektóre upadły. Mimo poluzowania reżimu sanitarnego, część z nich nie była w stanie powrócić do działań w sferze kultury – zarówno firmy, jak i pojedyncze osoby z branży. Przyczyny tego były nie tylko ekonomiczne, ale również psychiczne. W końcu każdy z tych podmiotów działa dzięki człowiekowi, a psychika ludzka jest wrażliwa. Zarówno zamknięcie covidowe, jak i bezpośredni wpływ wirusa odcisnęły piętno na psychice wielu osób. Powszechnie słychać o problemach psychicznych wywołanych pandemią. Prawdopodobnie skutki tego będziemy odczuwać jeszcze przez wiele lat, również w sferze kultury.

Polskie władze wyszły naprzeciw potrzebom branży kultury obciążonej pandemią i zaproponowały różną pomoc. Choć była znaczna, niestety tylko częściowo zaspokoiła potrzeby środowiska. W dodatku nie wszyscy mogli z niej w odpowiednim stopniu skorzystać. Wydaje się, że najmniejsza pomoc zosta-

¹¹ Środki ze strony sponsorów mają w Polsce znacznie mniejsze znaczenie. Poza największymi firmami, wydarzeniami czy instytucjami, często mającymi powiązania polityczne, których działalność jest częściowo pokrywana z wpłat sponsorów, zdecydowana większość inicjatyw kulturalnych odbywa się bez sponsorów lub z ich niewielkim udziałem, np. w postaci przekazania nagród rzeczowych dla uczestników danego wydarzenia.

¹² <https://tvn24.pl/kultura-i-styl/utwor-co-mi-panie-dasz-w-aranzacji-adama-sztaby-732-muzykow-w-orkiestrze-online-wykonalo-piosenke-4572377> [dostęp: 04.09.2021 r.].

¹³ Akcja wystartowała 28 kwietnia 2020 r. Jej celem była zbiórka pieniędzy na rzecz polskiej służby zdrowia walczącej z pandemią; v.: <https://www.popkiller.pl/2020-04-29,-no-i-ruszylo-solar-odpalil-hot16challenge-vol2> [dostęp: 30.08.2021 r.].

ła przyznana organizacjom pozarządowym. Te, które nie prowadzą działalności gospodarczej (zdecydowana większość)¹⁴, nie mogły skutecznie ubiegać się o pomoc z Polskiego Funduszu Rozwoju¹⁵. Przeznaczono dla nich jedynie jednorazową pomoc w wysokości 5000 zł i to pod warunkiem, że nie osiągnęły w roku 2019 przychodów powyżej 100 000 zł¹⁶. Wykluczyło to wiele organizacji.

Dodatkowo organizacje pozarządowe często nie mogły liczyć na pomoc za pośrednictwem urzędów pracy, ponieważ ta była uzależniona od pierwszego numeru PKD (Polska Klasyfikacja Działalności), pod jakim działa organizacja¹⁷. Władze przyjęły stanowisko, że nie liczy się ani cała działalność przewidziana w dokumentach organizacji, ani faktycznie prowadzona, lecz tylko ta, która stoi na pierwszym miejscu w dokumentach GUS. To samo zresztą tyczyło się przedsiębiorców. Zdarzały się przypadki organizacji o kilkunastu numerach PKD, które nie kwalifikowały się do pomocy, ponieważ w rejestrze GUS na pierwszym miejscu znajdował się numer PKD, który je dyskwalifikował. Organizacje te były od dawna zarejestrowane i prowadziły niezmiennie działalność pod wszystkimi numerami PKD. Mało tego – w KRS jako pierwszy widniał numer PKD, który kwalifikował je do pomocy. Niestety urzędy pracy nie uznawały danych z innych rejestrów.

Dobrym rozwiązaniem pomocowym był Fundusz Wsparcia Kultury uruchomiony przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁸, którego realizacja pozostawiła jednak wiele wątpliwości. Ponadto o środki mogły się ubiegać tylko te podmioty, które działają głównie w sferze muzyki, tym samym wykluczono wiele innych przestrzeni kultury. Uzasadnione wątpliwości budziły również kryteria przyznawania środków i ich rozmiar, jak również zróżnicowanie wysokości dotacji¹⁹.

¹⁴ Działalność gospodarczą w Polsce prowadzi mniej niż 10% organizacji pozarządowych, v.: B. Charycka. M. Gumkowska, *Kondycja organizacji pozarządowych* 2018, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2019, s. 40.

¹⁵ <https://pfr.pl/> [dostęp: 25.08.2021 r.].

¹⁶ <https://adwokat.suszynski.com.pl/gdansk/pozyczka-5000-organizacje-pozarzadowe-tarcza/> [dostęp: 28.08.2021 r.].

¹⁷ Chodzi tu o później umarzaną pożyczkę w wysokości 5000 zł oraz kilkakrotne wsparcia miesięczne w tej samej wysokości.

¹⁸ <https://www.gov.pl/web/kultura/sport/fundusz-wsparcia-kultury> [dostęp: 02.09.2021 r.].

¹⁹ <https://e-teatr.pl/warszawa-kontrowersje-wokol-funduszu-wsparcia-kultury-jak-wyli-czono-pomoc-5589> [dostęp: 02.09.2021 r.].

Samorządy również organizowały na własną rękę wsparcie dla sektora kultury. Były to dodatkowe stypendia i granty dla artystów i animatorów kultury, rabaty dla podmiotów wynajmujących lokale komunalne²⁰. Miało to charakter uzupełniający do wsparcia ze strony państwa, ale wciąż to wsparcie należy uznać za niewystarczające.

Dodatkowo trzeba podnieść, że wprowadzony art. 15l ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, który miał pomóc przedsiębiorcom, w istocie sprawił, że część artystów nie otrzymuje swoich tantiem²¹. Wstrzymano bowiem pobór wynagrodzeń dla organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi od podmiotów publicznie odtwarzających muzykę. Przepis jest ogólny i dotyczy okresu „obowiązywania stanu zagrożenia epidemicznego albo stanu epidemii”. Czasowo zwolniono przedsiębiorców z opłat za puszczenie muzyki w swoich lokalach. Ulga dla jednych okazała się uderzeniem w drugich.

Po opadnięciu pierwszej fali pandemii sukcesywnie wprowadzano przepisy, które luzowały obostrzenia, zaś wraz z nadejściem drugiej, a potem trzeciej fali te restrykcje zaostrzono, by następnie znów luzować. Jednak nawet kiedy liczba zakażeń dziennych spadała do kilkuset w skali całego kraju, to istotna część obostrzeń dla kultury wciąż się utrzymywała. Niemal przez półtora roku niemożliwe było organizowanie dużych imprez z udziałem publiczności, takich jak festiwale czy targi, jak również dużych koncertów. Tylko w okresie najcieplejszych miesięcy gdzieś odbywały się koncerty plenerowe, na których mogło być zajęte co drugie miejsce. Także kiedy fala zakażeń opadała, pozwalano na organizację imprez w salach widowiskowych i im podobnych miejscach z obłożeniem 50%, czyli z zajęciem co drugim miejscem na widowni. Oczywiście w pełnym reżimie sanitarnym, a więc w maseczkach i z obowiązkową dezynfekcją przed wejściem. Dzięki temu mogło ruszyć wiele kin, teatrów i innych wydarzeń kulturalnych. Mogły też zostać otwarte biblioteki, choć wciąż w reżimie oznaczającym brak możliwości wejścia między regały z książkami. Dość kuriozalne wydają się przy tym takie środki zapobiegawcze, jak np. kierowanie oddanych książek czy dokumentów w urzędach na kilkudziesięciogodzinne kwarantanny – stosowane tylko w budżetówce.

²⁰ Na przykład w Lublinie było to nawet obniżenie czynszu o 90%.

²¹ Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2020.0.1842).

Na przełomie sierpnia i września 2021 roku część obostrzeń dotyczących kultury wciąż obowiązywała. Ciągłe nie można było organizować dużych imprez kulturalnych w dawnym stylu, trzeba było zachować odpowiedni odstęp, a więc na danym terenie zmieścić znacznie mniej uczestników. Wciąż tylko 75% miejsc w salach widowiskowych i im podobnych mogło być zajęte, dalej istniał obowiązek noszenia maseczek w pomieszczeniach zamkniętych.

Niemala część inicjatyw kulturalnych nie powróciła. Organizatorzy, którzy przetrwali, twierdzą powszechnie, że z powodu ograniczeń ich działalność wciąż stoi na granicy opłacalności, nawet jeśli tną koszty. Z tego powodu można zauważyć dwie strategie postępowania. Jedni zaczęli organizować płatne imprezy kulturalne, wyraźnie podnosząc ceny (nierzadko o 30–50%), inni boją się ryzykować i wciąż ociągają się ze wznowieniem działalności.

Rezygnacja z powrotu do działalności kulturalnej wynika także z innych powodów. Niektórzy ludzie kultury zbankrutowali, zamknęli swoje aktywności i zajęli się pracą w innych branżach. Nie wiadomo jeszcze, czy to decyzja trwała, czy powrócą do działalności kulturalnej, gdy pandemia zniknie. Zapewne będą i tacy, i tacy. Wielu obawia się powrotu pandemii i wprowadzenia nowych obostrzeń. Boją się inwestować w nowe przedsięwzięcia z uwagi na często zmieniające się przepisy antycovidowe i ich niejasne brzmienie.

Jest to zrozumiałe, bo nawet profesjonalistom trudno jest nadążyć za zmianami. Tym bardziej że do płataniny przepisów pandemicznych dochodzą uzasadnione wątpliwości odnośnie ich zgodności z aktami nadrzędnymi – rozporządzeń z ustawami, ustaw z konstytucją. Z jednej strony przepisy te obowiązują, bo nie zostały legalnie uchylone czy zakwestionowane. Na ich podstawie wyznaczane są kary nakładane przez policję czy sanepidy. Z drugiej eksperci grzmia o psuciu prawa i nieprawidłowej legislacji, a sądy regularnie orzekają na korzyść ukaranych, uchylając mandaty.

Sfera kultury to jedna z najbardziej poszkodowanych branż polskiej gospodarki. Szybko zamknięta, powoli „odmrażana”, wciąż znacznie ograniczona w swych działaniach przez pandemiczne restrykcje. Nic dziwnego, że w środowisku wciąż słychać głosy uzasadnionego buntu i protestu przeciwko takiemu traktowaniu całej branży. Przykładem tego może być wykonanie piosenki w ramach akcji „Hot16Challenge 2” przez grupę aktorów z Teatru Muzycznego w Gdyni, w której padają słowa: „...jego imię jest nieważne, walczy z ostrym cieniem mgły, odmrażają gospodarke, a na końcu znowu my”²².

²² <https://www.youtube.com/watch?v=QdFrqHXqUjo> [dostęp: 20.08.2021 r.].

Co prawda od kilku miesięcy obowiązuje zasada, według której do limitu miejsc nie liczą się osoby zaszczepione. Jednak jej legalność nasuwa ogromne wątpliwości. Po pierwsze wszelkie zmiany w zakresie praw, wolności i obowiązków obywatelskich muszą mieć charakter ustawowy. Po drugie różnicowanie praw z uwagi na szczepienie lub jego brak jest dyskryminujące i jako takie nie posiada ochrony konstytucyjnej ani ustawowej. Po trzecie dane o szczepieniach lub ich braku należą do danych osobowych o charakterze wrażliwym. Udostępnianie informacji na ten temat może następować wyłącznie w wyjątkowych okolicznościach i tylko wskazanym uprawnionym podmiotom. Tymczasem w tym przypadku konieczne byłoby ujawnianie kwestii szczepienia np. pracodawcy, lokalowi gastronomicznemu czy organizatorowi imprezy w sali widowiskowej. Bez wątpienia jest to niezgodne z wieloma normami prawnymi, również tymi rangi konstytucyjnej i budzi uzasadniony sprzeciw przynajmniej w części społeczeństwa.

Rzeczywistość pandemiczna w dużym stopniu zmieniła sferę kultury. Unie możliwiając w praktyce dotychczasową działalność kontaktową, pchnęła podmioty kultury w kierunku wykorzystania Internetu do działalności kulturalnej. Przedsiębiorcy, artyści i organizacje pozarządowe, które nie zawiesiły działalności lub nie przebranżowiły się, zaczęły w znacznie większym niż dotąd stopniu eksplorować możliwości świata wirtualnego. Publiczne instytucje kultury, z braku możliwości dotychczasowych działań, również podjęły się szeregu zmian, a narzędziem do wprowadzenia wielu z nich miał być właśnie Internet.

Okazało się, że powszechny dostęp do Internetu, szybkie łącza, serwisy społecznościowe oraz komunikatory dają całkiem dobry substytut bezpośredniego kontaktu. W ten sposób można zapewnić pracę i komunikację wewnątrz organizacji, jak również przyzwoitą ofertę kulturalną.

Podmioty kultury zaczęły wprowadzać coraz więcej materiałów dostępnych w sieci. Zdecydowana większość z nich była darmowa, jednak gdzieś gdzie pojawiły się płatne dostępy. Część odwołanych wydarzeń została przeniesiona do Internetu. W ten sposób postąpili organizatorzy niektórych festiwali i koncertów. Niemal zanikły wydarzenia kulturalne bardziej skomplikowane, wymagające odpowiednich inwestycji nagłośnieniowych i oświetleniowych. Okazało się, że jednak to, co można było pokazać w warunkach biurowo-konferencyjnych, można pokazać w sieci. Rozpoczęto organizowanie online rozmaitych wykładów, paneli dyskusyjnych (choć te bardziej przypominały kilkuminutowe monologi zaproszonych gości niż prawdziwy dialog), spotkań z ciekawymi ludźmi, odczytów, kameralnych koncertów, małych występów scenicznych itp.

Zmusiło to podmioty kultury, a szczególnie publiczne instytucje kultury (w wielu miejscach w niewielkim stopniu korzystające z nowoczesnych technologii) do sięgnięcia po narzędzia cyfrowe. W efekcie tego w wielu przypadkach mogły liczyć na znacznie większą publiczność niż przy dotychczasowych działaniach, organizowanych w sposób tradycyjny. Różnego rodzaju wydarzenia, gdzie zapraszano do dyskusji czy prelekcji specjalistów z danej dziedziny, artystów, ludzi pióra itd., nie mogły odbywać się z udziałem publiczności. Rozpoczęto więc ich organizację z nastawieniem na transmisję w Internecie – na stronie internetowej organizatora lub w serwisach społecznościowych. Co oprócz transmisji na żywo dawało najczęściej zainteresowanym możliwość odtworzenia danego materiału w dowolnym momencie.

Pojawiło się znacznie większe niż dotąd zainteresowanie gramami i innymi aplikacjami związanymi z kulturą. Wirtualny spacer po ciekawym, np. zabytkowym obiekcie, dotąd narzędzie rzadko występujące w polskich instytucjach kultury, znacznie się upowszechniło, podobnie wystawy dostępne online czy wirtualne zwiedzanie. Wychodząc naprzeciw potrzebom, zwiększono liczbę aplikacji związanych z kulturą (płatnych i bezpłatnych): przewodniki, prezentacje, cyfrowe biblioteki, gry, quizy itp.

W ramach wirtualnych spotkań podejmowano również wątki charytatywne, wydaje się, że największym echem odbiła się wspomniana już akcja „Hot16Challenge 2”, w której zebrano kilka milionów złotych na rzecz walczącej z epidemią służby zdrowia²³. Utwory powstałe w ramach tej akcji cieszyły się dużą popularnością i w dużym stopniu chwaliły medyków i podtrzymywały ich na duchu.

W wielu placówkach kultury, można rzec, że dopiero dostrzeżono możliwości Internetu w tworzeniu i upowszechnianiu kultury. Bardzo rozwinęły się nie tylko oferta kulturalna w sieci, ale również np. promocja wydarzeń kulturalnych. Z uwagi na to, że znaczna część społeczeństwa przestała prawie wychodzić z domu, a właściwie wszyscy ograniczyli swoje wyjścia, tradycyjne formy promocji przestały być skuteczne. Podstawowym łącznikiem ze światem i z innymi ludźmi stał się Internet, a w szczególności serwisy społecznościowe i komunikatory. Tą drogą kierowane były przede wszystkim komunikaty promocyjne. Wymagało to nowego podejścia organizatorów wydarzeń kulturalnych, jak i ich odbiorców. O ile młodzi pracownicy i odbiorcy zwykle swobodnie poruszają się w przestrzeni wirtualnej, o tyle gorzej radzą sobie pod tym względem osoby w średnim i senioralnym wieku. Szczególnie Ci ostatni musieli wykonać wysiłek, by przestawić się

²³ <https://hot16challenge.network/> [dostęp: 04.09.2021 r.].

na nowe kanały komunikacyjne. Okazało się, że nie jest to aż tak trudne.

Wiele organizacji zmieniło swoją działalność, dostosowując się do restrykcji. Przejawiało się to w natężeniu rozmaitych form działalności kulturalnej, która została udostępniona w Internecie. Grano koncerty i spektakle, odbywało się mnóstwo dyskusji na różne tematy okołokulturalne, dygitalizowano powszechnie zasoby kultury i udostępniano je w przestrzeni wirtualnej. Organizowano szkolenia i warsztaty. Zamieszczano prelekcje, panele dyskusyjne, wykłady i wiele innych form edukacji kulturalnej. Instytucje zyskały też możliwość dużo swobodniejszego zapraszania gości z zagranicy, np. na debaty online lub wykłady. Budżet takiego wydarzenia to w pandemicznej sytuacji wyłącznie honorarium, bez kosztów przelotów, hoteli i diet. Plusem czasu pandemii jest zniesienie bariery geograficznej, pociągające za sobą zwiększenie dostępności wydarzeń online. Brak konieczności poniesienia wydatków i poświęcenia czasu na dotarcie do siedziby danej instytucji sprawia, że w jej wydarzeniach mogą uczestniczyć osoby, które z różnych względów (finansowych, logistycznych) były z nich wykluczone. W rezultacie Internet eksplodował mnogością oferty kulturalnej.

Mamy tu jednak dwie kwestie. Pierwsza, to tworzenie wydarzeń kulturalnych, druga to ich odbiór. W pierwszym względzie w podmiotach prowadzących działalność kulturalną bywało różnie, ale z mniejszym lub większym powodzeniem podjęły się one tworzenia oferty w Internecie. Wydaje się jednak, że z mieszanym skutkiem. Okazało się bowiem, że oferta online nie zaspokaja oczekiwań odbiorców kultury. Tylko część decydowała się na konsumpcję nowej oferty kulturalnej. Ocena tej oferty również była zróżnicowana. Przeważały opinie, że jest potrzebna i stoi na dobrym poziomie, podkreślano jednak, że oferta ta jest wystarczająca w czasie pandemii, a więc ograniczeń. Kiedy pandemia odpuści, niezbędny będzie powrót do tradycyjnej oferty kulturalnej.

Świat kultury szeroko zaczął wykorzystywać nowe technologie nie tylko w komunikacji promocyjnej i tworzeniu oferty, ale również w komunikacji wewnętrznej – między pracownikami i komórkami organizacyjnymi. Zaczęto je również stosować na szeroką skalę w kontaktach z partnerami. Oczywiście skala tegoż zależy od poszczególnych instytucji, niemniej jednak stało się to powszechnie zauważalne.

Wreszcie powszechnym rozwiązaniem konieczności izolacji było zastosowanie tzw. pracy zdalnej. Mimo braku wystarczających regulacji do tego typu pracy

w Kodeksie pracy²⁴, sytuacja wymusiła powszechne zastosowanie tej formy wykonywania pracy. Przyjęła się ona w wielu podmiotach każdego z trzech sektorów, również w sferze kultury. W wielu instytucjach przez wiele miesięcy istniała możliwość wykonywania pracy zdalnie lub też hybrydowo, tj. w takich sposób, że przez część dni praca odbywa się w zakładzie pracy, a przez kolejną część w prywatnym domu. Niektórzy pracodawcy niechętnie godzili się na to, preferując tradycyjne formy wykonywania pracy. Ale nawet oni w pewnym stopniu dopuszczali pracę zdalną, przynajmniej w części.

Czas pandemii dał możliwość wprowadzenia istotnych zmian w instytucjach kultury. Niektóre podmioty skorzystały z tego w niewielkim stopniu, wiele jednak poddało się różnym reformom. Były ograniczenia sprzętowe, sieciowe, techniczne, sporo pracy na prywatnym sprzęcie. Tylko część czasu wykorzystano na szkolenia, podniesienie kwalifikacji itp., jednak i tak uczyniono spory postęp w unowocześnieniu funkcjonowania instytucji i wykorzystywania w działalności nowoczesnych technologii.

Mniej odporne na kryzys okazały się instytucje, które nie inwestowały dotąd w obecność w sieci, w budowanie publiczności poprzez nowoczesne technologie. Pandemia uwidoczniła głęboki systemowy problem, bo Internet traktowany był głównie jako przestrzeń dla działań promocyjnych i przekazywania informacji.

Działalność instytucji została w znacznym stopniu ograniczona, podobnie jak wizyty osób z zewnątrz, co dało im pewien oddech. W wielu instytucjach przeprowadzono remonty, z którymi wcześniej zwlekano. Tym chętniej że posiadane środki można było wykorzystać nie na działalność, ale właśnie na inwestycje. Dokonywano licznych zakupów sprzętu i wyposażenia. W efekcie wiele instytucji zyskało znacznie lepszy wygląd i bogatsze zasoby rzeczowe. Dodatkowo w wielu podmiotach wolny od działań czas wykorzystywano na rozwój kadr kultury. Ludzie kultury rozwijali nie tylko umiejętności wykorzystywania w pracy nowych technologii, co było najpopularniejsze, ale również podnosili kwalifikacje w bardziej tradycyjnych sferach²⁵.

Pandemia stała się również okazją do eksperymentowania z nowymi formami działań, co często czyniono z powodzeniem. Sprzyjała temu też postawa wielu korporacji, które wyszły naprzeciw potrzebom ludzi i instytucji w pandemii.

²⁴ Art. 67⁵–67¹⁷ ustawy z dnia 26 czerwca 1974 roku Kodeks pracy (Dz.U. z 1974 r. nr 24, poz. 141 z późn. zm.).

²⁵ A. Buchner, A. Urbańska, M. Wierzbicka, A. Janus, N. Cetera, *Kultura w pandemii*, Warszawa 2021 s. 49 i n.

Na przykład Microsoft udostępnił swoje usługi instytucjom kultury za darmo – można było rozpocząć korzystanie m.in. z platformy Teams w szerokim zakresie²⁶. W efekcie pandemia paradoksalnie przyczyniła się do wzmocnienia publicznych instytucji kultury, choć nie zawsze szła za tym refleksja, jak wyciągać wnioski z sukcesów na nowych polach działalności i w oparciu o nie budować nowe strategie²⁷.

Z drugiej strony znikła w dużym stopniu dotychczasowa publiczność. Każdy podmiot działający w sferze kultury ma stałych bywalców, stałych odbiorców organizowanych wydarzeń. Dodatkowo w zależności od różnych czynników pozyskuje na dane wydarzenie jakąś część publiczności, która jest odpływowa, tj. nie przywiązuje się na stałe do danych działań, lecz swoje wybory uzależnia od różnych względów, jest dość spontaniczna i nieprzewidywalna.

W wyniku pandemii i wprowadzonych restrykcji zawieszono zostały dotychczasowe formy działalności i znikła wraz z nimi publiczność. Jak już wspomniano, część działań została przeniesiona do sieci. Okazało się jednak, że większość odbiorców nie podążyła za tą ofertą. Wydaje się też, że nie pojawiło się też zbyt wielu nowych. Długa przerwa w działalności sprawiła, że ludzie odwykli od wydarzeń kulturalnych. Skupili się na tym, co dostępne w telewizji, radiu i w coraz większym stopniu – Internecie. Ogromnie rozkwitły platformy streamingowe, takie jak np. Netflix, bijąc rekordy popularności²⁸. Zbiegło się to zresztą z niektórymi premierami, które nie zostały przeniesione na lepsze czasy, lecz zostały udostępnione właśnie z pominięciem kin – od razu na wspomnianych platformach. Tak zresztą postąpiły również inne media, niektóre premiery spektakli, nowe materiały kabaretowe, nowe płyty często zaczęły mieć swoje premiery w Internecie, najchętniej na YouTube, ale nie tylko.

I tak już mocna branża gier wideo rozwinęła się jeszcze bardziej. Ludzie, spędzając znacznie więcej niż dotąd czasu w domach, więcej poświęcali uwagi właśnie tej formie rozrywki. Spowodowało to znaczny wzrost sprzedaży gier właściwie wszystkich wydawców i wszystkich typów²⁹. I o ile konieczność pracy

²⁶ Ibid., s. 15.

²⁷ Ibid., s. 9.

²⁸ Ł. Ostruszka, *Wojny streamingowe. Platformy walczą o nasze karty kredytowe. Bitwa dopiero się zaczyna*, 28.03.2021 r.. Dostępne online: <https://wyborcza.biz/biznes/7,177150,26917619,wojny-streamingowe-platformy-walczą-o-nasze-karty-kredytowe.html?disableRedirects=true> [dostęp: 30.08.2021 r.].

²⁹ <https://www.gry-online.pl/newsroom/rynek-gier-rosnie-dzieki-pandemii-wzrost-o->

zdalnej spowolniła procesy powstawania gier wideo, to ich sprzedaż wzrosła skokowo³⁰.

Wspomniana publiczność niekoniecznie była zainteresowana nowymi projektami online przeniesionymi z tradycyjnych form. Nie poszła za nimi, szukając oferty we wspomnianych mediach, mających znacznie większe doświadczenie niż uczące się dopiero instytucje, które tworzyły ofertę wirtualną, nierzadko popełniając błędy. Wystarczy przykładowo spojrzeć na świetną w założeniach koncepcję Telewizji Polskiej stworzenia wielkiego cyklu lekcji dla wszystkich klas z różnych przedmiotów nauczanych w szkole³¹. Planowano, że lekcje telewizyjne będą wzmocnieniem szkół mających trudności z dostosowaniem się do wymogów zdalnego nauczania wymuszonego pandemią, ofertą dla uczniów z przymusu siedzących w domach. Niestety wykonano to tak fatalnie, tak nieudolnie, że lekcje owe stały się głównie obiektem żartów i źródłem popularnych memów.

Młodzi odbiorcy kultury znacznie lepiej poradzili sobie z dostosowaniem się do zmiany oferty kulturalnej na wirtualną. Im jednak konsumenci kultury byli starsi, tym gorzej sobie radzili z tą zmianą. Najbardziej w tym kontekście pandemia uderzyła w seniorów, dla których kontakt z innymi ludźmi jest szczególnie ważny. Pozbawieni tej możliwości, wykluczeni cyfrowo, zostali najbardziej dotknięci psychicznie. Trzeba jednak przyznać, że dla wielu stało się to impulsem do opanowania nowych technologii przynajmniej w podstawowym wymiarze, aby jednak mieć możliwość dotarcia do zasobów informacyjnych, również zasobów kultury.

W niektórych sektorach kultury odpływ korzystających był dramatyczny. Ogromny spadek wypożyczeń zanotowały biblioteki publiczne i spadek ten będzie trudny do odrobienia. Widać to wyraźnie po tym, że mimo niemal powrotu do normalności liczba wypożyczeń wciąż znajduje się znacznie poniżej wskaźnika sprzed pandemii. W porównaniu z 2019 rokiem ubył prawie 100 bibliotek³². Spadła również sprzedaż książek, szczególnie że przez pewien okres księgarnie musia-

-19-wzgle-dem-2019-roku/z21f6e0 [dostęp: 31.08.2021 r.].

³⁰ J. Frączyk, *Prezes CD Projekt o pracy zdalnej*. „Duża część procesów zwolniła”, 10.09.2021 r. Dostępne online: <https://businessinsider.com.pl/gielda/wiadomosci/prezes-cd-projekt-o-pracy-zdalnej-duza-czesc-procesow-zwolnila-wywiad/24v46cw> [dostęp: 10.09.2021 r.].

³¹ <https://www.tvp.info/47335893/koronawirus-szkola-z-tvp-sprawdz-plan-lekcji-wieszwiecej> [dostęp: 24.08.2021 r.].

³² <https://niestatystyczny.pl/2021/07/18/pandemia-zebrala-rowniez-swoje-zniwo-wsrod-polskich-bibliotek-publicznych/> [dostęp: 05.09.2021 r.].

ły być zamknięte zgodnie z wprowadzonymi restrykcjami. Dodatkowo znacznie wzrosły ceny papieru i innych kosztów, co również wpłynęło na wzrost cen książek. Mimo tego sprzedaż książek wzrosła, choć sporo księgarni upadło³³. Przy tym wskaźniki czytelnictwa lekko drgnęły w okresie pandemii i są nieznacznie lepsze niż wcześniej³⁴.

Podobnie ma się kino. Zamknięte przez wiele miesięcy kina sprzyjały rozwojowi platform streamingowych. Nawet kiedy zmniejszono restrykcje, pozwalając, by można było wpuszczać do sal kinowych połowę publiczności, większość kin, głównie tzw. multipleksy, czyli kina sieciowe posiadające wiele sal w jednym miejscu, nie zdecydowało się na otwarcie. Zrobiły to dopiero po upewnieniu się, że poluzowanie restrykcji ma charakter stały.

Pojawiła się szansa dla małych kin niezależnych na odbicie się od dna, w pewnym bowiem momencie były jedynymi obiektami kinowymi na lokalnych rynkach. Jednak tu także nie nastąpił gwałtowny powrót publiczności. W kinach wciąż jest pusto. Znaczenie ma również to, że wiele premier potencjalnych hitów już kilkakrotnie przesuwano. Zaś większy procentowo udział kina polskiego nie przełożył się na oczekiwany wzrost oglądalności. Ciosem dla kin był również brak możliwości spożywania w nich pokarmów podczas seansu. To powodowało, że istotna część przychodów kin nie istniała, zaś część kinomanów nie chciała oglądać filmów, nie mogąc przy tym spożywać napojów, czy jeść popcorn lub chipsy.

Podobne echa dochodzą z wydarzeń w salach teatralnych, koncertowych i widowiskowych. Pierwszym problemem jest ograniczenie w postaci możliwości zajęcia tylko połowy miejsc w obiekcie. To już podważa opłacalność wielu przedsięwzięć. Drugim, jeszcze poważniejszym, jest wyraźny spadek zainteresowania tymi wydarzeniami. Bilety sprzedają się znacznie słabiej niż przed pandemią. Niektóre wydarzenia muszą być z tego powodu odwoływane, do wielu wydarzeń organizatorzy muszą dopłacić. A przecież i tak mają słabszą pozycję, nadwreżoną pandemią.

Przyczyn tych nowych postaw odbiorców może być kilka. Z pewnością jakaś część obawia się zarażenia jednym z nowych wariantów wirusa. Wiadomo bowiem, że szczepionki nie gwarantują odporności na zakażenie, ale jedynie zmniejszają ryzyko ciężkiego przebiegu choroby, zaś nawet osoby zaszczepione

³³ <https://www.rp.pl/handel/art8609271-polacy-kupili-wiecej-ksiazek-ksiegarnie-jednak-upadaja> [dostęp: 24.08.2021 r.].

³⁴ <https://lustrbiblioteki.pl/2020/04/39-lekki-wzrost-czytelnictwa-w-polsce/> [dostęp: 24.08.2021 r.].

wciąż są transmiterami wirusa. Innym nie pasuje konieczność założenia maski na usta i nos i siedzenie w niej podczas wydarzenia, które nie jest plenerowe. Mimo że różnie bywa z przestrzeganiem tego nakazu, wielu osobom noszenie maseczek sprawia dyskomfort, który z pewnością wpłynie na odbiór oglądanego widowiska. W grę mogą wchodzić także względy ekonomiczne – pandemia uderzyła w wiele branż, w niektóre szczególnie dotkliwie. Ludzie mają mniej pieniędzy do wydania, a kultura nie jest dobrem pierwszej potrzeby. Społeczeństwu udziela się również niepewność co do przyszłości, wolą więc mniej wydawać na wszelki wypadek, bardziej oszczędzać, bo nie wiadomo, jak pandemia się rozwinie i ile będzie jeszcze trwała. Wy tłumaczenie może być jeszcze inne – może chodzić tu o zwykłą zmianę obyczajów – ludzie przyzwyczaili się do konsumowania oferty wirtualnej i są znacznie mniej zainteresowani dotychczasowymi formami wydarzeń kulturalnych. Jeśli tak jest rzeczywiście, to nie wiadomo, jak długo ta zmiana się utrzyma, czy będzie mieć trwały charakter, czy też po pewnym czasie nastąpi powrót do dawnych obyczajów. Jeżeli jednak będzie to zmiana na stałe, wpłynie znacznie na cały rynek kultury i będzie ekonomicznym dramatem dla wielu przedsięwzięć³⁵.

Wraz z upływem czasu pierwsza fala pandemii opadła i nastąpiło zniesienie części restrykcji. Zamknięte przestrzenie zostały otwarte i choć wciąż istnieją obostrzenia, to ludzie zachowują się coraz swobodniej, przyzwyczaili się. Wciąż nie wróciły największe wydarzenia kulturalne, jak koncerty na stadionach, wielkie festiwale, targi, i nie wiadomo, kiedy to nastąpi. Prawdopodobnie dopiero w 2022 roku, choć można również usłyszeć pogląd, że już nigdy nie wrócimy do warunków sprzed pandemii i wielkich imprez już nie będzie³⁶. Autor nie podziela jednak tego pesymizmu. Społeczeństwo w końcu przyzwyczai się do sytuacji i nawet jeśli wirus wciąż będzie zakażał, zostanie potraktowany jak np. wirus grypy – uciążliwy, ale pozwalający normalnie funkcjonować.

Niektóre ze wspomnianych wielkich festiwali przeniosły się do sieci, inne postawiły na rozwiązania hybrydowe, niewielką część programu organizując stacjonarnie. Jednak w żaden sposób te inicjatywy nie zastąpiły poprzednich przedepidemicznych edycji – publiczność na tych wydarzeniach jest znacznie mniejsza³⁷.

³⁵ NCK, *Gotowość do podjęcia aktywności kulturalnej po zniesieniu ograniczeń epidemicznych*, Warszawa 2021, s. 9.

³⁶ <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/koniec-pandemii-minister-zdrowia-nigdy-juz-nie-wrocimy-do-swiata-sprzed-pandemii/9esmv46> [dostęp: 09.09.2021 r.].

³⁷ A. Fandrejewska-Tomczyk (red.), *Pierwsza do zamknięcia, ostatnia do otwarcia. Kultura w czasie pandemii Covid-19*, Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, Kraków 2020, s. 58 i n.

Spółeczeństwo pod wpływem pandemii zaczęło zmieniać nawyki. Wiele z nich na stałe zapisze się w naszej kulturze i obyczajowości. Ludzie w znacznym stopniu odwykli od przebywania w miejscach publicznych – zarówno pod dachem, jak i w plenerze. Mimo istniejących możliwości spędzania tam wolnego czasu, tylko część ludzi z nich korzysta, część zaś w mniejszym stopniu niż przed pandemią. Mniej odbiorców mają kina, teatry i koncerty, mniej osób korzysta z gastronomii i ogródków piwnych. Ludzie więcej korzystają z zasobów kultury w swoich gospodarstwach domowych. Uczestnictwo w kulturze stało się sprawą bardziej indywidualną. Ludzie więcej czasu spędzają, konsumując kulturę w samotności, ewentualnie w gronie rodzinnym lub sąsiedzkim. Mniej zaś wychodzą w otwarte dla wszystkich przestrzenie. Nie wiadomo, jak długo utrzyma się ten trend, jego potencjalne przyczyny zostały wskazane wcześniej.

Można stwierdzić też, że dokonała się informatyzacja czasu dzieci i całych rodzin. W krótkim czasie nastąpiło podwyższenie kompetencji cyfrowych znacznej części społeczeństwa. Rodziny, dzieci i młodzież w większym stopniu zaczęły korzystać z komputerów, laptopów, tabletów i smartfonów, odkrywając ich nowe możliwości, z których nie korzystano dotąd. Nastąpiło to kosztem dotychczasowych sposobów spędzania wolnego czasu.

W przestrzeni publicznej można od początku pandemii zaobserwować noszenie maseczek na twarzy. W pierwszej kolejności władza twierdziła, że są one niepotrzebne³⁸, następnie nakazała je nosić. Do tej pory obowiązek ich noszenia obowiązuje w miejscach publicznych pod dachem. Istnieją poważne wątpliwości, czy ma to sens. Dodatkowo trzeba zauważyć, że nakaz ten jest coraz częściej nieprzestrzegany, zaś odpowiednie służby coraz mniej zwracają na to uwagę, co jest przyzwoleniem na łamanie przepisów. Co jednak ciekawe, zdarza się, że niektórzy z kolei noszą maseczki nawet tam, gdzie nie jest to obowiązkowe – w otwartych przestrzeniach czy przy stolikach w lokalach gastronomicznych – podobnie jak od dawna dzieje się to wśród części Azjatów.

Spędzamy więcej czasu zamknięci, w izolacji, przed ekranami urządzeń elektronicznych, przez co mniej wchodzimy w relacje międzyludzkie, które przez to słabną. Przejawia się to rzadszym spotykaniem się z dalszą rodziną, znajomymi i przyjaciółmi. Widać to było w przypadku obchodzenia świąt i innych uroczy-

³⁸ Słynny wywiad Roberta Mazurka z ministrem zdrowia Łukaszem Szumowskim w RMF FM, gdzie polityk twierdzi, że noszenie maseczek jest zupełnie niepotrzebne, bo one nie chronią nikogo, v.: <https://www.youtube.com/watch?v=e2EH2KucTUw&t=3s> [dostęp: 29.08.2021 r.].

stości, kiedy spotykało się mniej osób niż wcześniej, w mniejszym gronie, a same spotkania odbywały się nie tak często jak wcześniej. Przejawia się to również w podszytych lękiem obawach o zakażenie, skutkujących częstą dezynfekcją rąk czy innymi sposobami witania się. Mniej jest tu kontaktów bezpośrednich, przytulania się, pocałunków czy dzielenia się jedzeniem, np. picia z jednej butelki.

Z drugiej strony pandemia oznaczała dla wielu zamknięcie z innymi członkami najbliższej rodziny. Dzięki temu można się było lepiej poznać, więcej spędzić ze sobą czasu, rozmawiając, grając razem w gry planszowe czy kłócąc się. Dla wielu oznaczało to zbliżenie, pogłębienie relacji. Niestety w wielu przypadkach pojawił się wzrost napięć, zwiększenie się konfliktów, co owocowało nawet wnioskami rozwodowymi.

Wydaje się, że dla kultury najważniejszym skutkiem pandemii jest rozwój nowych technologii – zarówno po stronie podmiotów tworzących ofertę kulturalną, jak i jej odbiorców. Wymagać to będzie dalszych zmian w instytucjach kultury. Niezbędne będą dalsze inwestycje w sprzęt elektroniczny służący do tworzenia i upowszechniania wydarzeń kulturalnych. Potrzebne będą także szkolenia kadr kultury w świadomym i twórczym wykorzystywaniu nowych technologii. Bez wątpienia szkolenia te będą musiały zostać poszerzone o kwestie prawnoautorskie, jak również związane z pozyskiwaniem odbiorców i sprzedażą wydarzeń kulturalnych.

Pandemia pokazała, że sfera kultury jest bardzo wrażliwa na nieprzewidziane wydarzenia wynikające z działania tzw. siły wyższej (*vis maior*). Okazało się, że bardzo łatwo może dojść do sytuacji, że właściwie cała oferta zostanie zawieszona i że zaistnieje konieczność szukania nowych rozwiązań związanych z Internetem. Przy czym pojawiła się potrzeba nie tylko tworzenia nowej oferty i jej udostępniania nowymi kanałami, ale również przyzwyczajania odbiorców kultury do nowych sposobów odbioru.

Okazało się również, że funkcjonowanie kadr kultury jest bardzo niestabilne. Najmniej narażone na negatywne konsekwencje takich wydarzeń, jak pandemia, są osoby zatrudnione na umowę o pracę w instytucjach publicznych. Jednak znaczna część wspomnianych kadr pracuje na umowach cywilnoprawnych – umowach o dzieło i umowach zlecenie. Umowy te są znacznie bardziej elastyczne niż umowa o pracę, i znacznie bardziej pasują, szczególnie jeśli chodzi o artystów, do specyfiki branży kultury. Nie zapewniają one jednak ochrony w sytuacjach takich jak pandemia. Wielu ludzi kultury odczuło to na własnej skórze.

Z tego powodu nastąpiły znaczne fluktuacje kadr kultury. Wielu ludzi kultury porzuciło branżę, szukając swojej drogi zawodowej w innych segmentach gospodarki. To z pewnością odbija się negatywnie na jakości oferty kulturalnej – zarówno w aspekcie artystycznym, jak i organizacyjnym. Trzeba jednak pamiętać, że puste przestrzenie wynikające z odpływu ludzi i firm z branży kultury zostaną szybko zapełnione przez nowe podmioty. Jak mawiają bowiem filozofowie: „życie nie znosi próżni”.

BIBLIOGRAFIA

Książki i czasopisma

1. Charycka B., Gumkowska M., *Kondycja organizacji pozarządowych 2018*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2019.
2. Fandrejewska-Tomczyk A. (red.), *Pierwsza do zamknięcia, ostatnia do otwarcia. Kultura w czasie pandemii Covid-19*, Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, Kraków 2020, s. 58 i n.
3. Buchner A., Urbańska A., Wierzbicka M., Janus A., Cetera N., *Kultura w pandemii*, Warszawa 2021, s. 49 i n.
4. Frączyk J., *Prezes CD Projekt o pracy zdalnej*. „Duża część procesów zwolniła”, 10.09.2021 r. Dostępne online: <https://businessinsider.com.pl/gielda/wiadomosci/prezes-cd-projekt-o-pracy-zdalnej-duza-czesc-procesow-zwolnila-wywiad/24v46cw>
5. NCK, *Gotowość do podjęcia aktywności kulturalnej po zniesieniu ograniczeń epidemicznych (grudzień 2020)*. Komunikat z badania Narodowego Centrum Kultury, Warszawa 2021.
6. Ostruszka Ł., *Wojny streamingowe. Platformy walczą o nasze karty kredytowe. Bitwa dopiero się zaczyna*, 28.03.2021 r. Dostępne online: <https://wyborcza.biz/biznes/7,177150,26917619,wojny-streamingowe-platformy-walczą-o-nasze-karty-kredytowe.html?disableRedirects=true>

Akty prawne

1. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego (Dz.U. z 2020 r., poz. 433).
2. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. z 2020 r., poz. 491).
3. Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2020.0.1842).
4. Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 roku Kodeks pracy (Dz.U. z 1974 r. nr 24, poz. 141 z późn. zm.).
5. Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (Dz.U. z 2019 r., poz. 1239 i 1495 oraz z 2020 r. poz. 284, 322 i 374).

Źródła internetowe

1. <https://adwokat.suszynski.com.pl/gdansk/pozyczka-5000-organizacje-porzarzadowe-tarcza/>
2. <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/koniec-pandemii-minister-zdrowia-nigdy-juz-nie-wrocimy-do-swiata-sprzed-pandemii/9esmv46>
3. <https://e-teatr.pl/kraj-artysta-w-czasie-pandemii-z-prawem-do-50-proc-kosztow-4902>
4. <https://e-teatr.pl/warszawa-kontrowersje-wokol-funduszu-wsparcia-kultury-jak-wyliczono-pomoc-5589>
5. <https://hot16challenge.network/>
6. <https://lustrbiblioteki.pl/2020/04/39-lekki-wzrost-czytelnictwa-w-polsce/>
7. <https://niestatystyczny.pl/2021/07/18/pandemia-zebrala-rowniez-swoje-zniwo-wsrod-polskich-bibliotek-publicznych/>

-
8. <https://pfr.pl/>
 9. <https://tvn24.pl/kultura-i-styl/utwor-co-mi-panie-dasz-w-aranzacji-adama-sztaby-732-muzykow-w-orkiestrze-online-wykonalo-piosenke-4572377>
 10. <https://www.gov.pl/web/kulturaiport/fundusz-wsparcia-kultury>
 11. <https://www.gov.pl/web/kulturaiport/wytyczne-dla-organizatorow-imprez-kulturalnych-i-rozrywkowych-w-trakcie-epidemii-wirusa-sars-cov-2-w-polsce>
 12. <https://www.gov.pl/web/zdrowie/pierwszy-przypadek-koronawirusa-w-polsce>
 13. <https://www.gry-online.pl/newsroom/rynek-gier-rosnie-dzieki-pandemii-wzrost-o-19-wzgledem-2019-roku/z21f6e0>
 14. <https://www.politykazdrowotna.com/53329,koronawirus-zbliza-sie-do-polski>
 15. <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2020-04-20/koronawirus-nie-blokuje-od-dzis-wejscia-do-lasu-jest-inny-problem/>
 16. <https://www.popkiller.pl/2020-04-29,no-i-ruszylo-solar-odpalil-hot16challenge-vol2>
 17. <https://www.rp.pl/handel/art8609271-polacy-kupili-wiecej-ksiazek-ksiegarnie-jednak-upadaja>
 18. <https://www.tvp.info/47335893/koronawirus-szkola-z-tvp-sprawdz-plan-lekcji-wieszwiecej>
 19. <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/branza-filmow-i-seriali-odwolane-premiery-anulowane-zdjecia-powodem-koronawirus-komentarz>
 20. <https://www.youtube.com/watch?v=e2EH2KucTUw&t=3s>
 21. <https://www.youtube.com/watch?v=QdFrqHXqUjo>

dr Monika Mazur-Mitrowska

**Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana**

**Mazowieckie Samorządowe Centrum
Doskonalenia Nauczycieli w Warszawie,
Wydział w Radomiu**

monika.mazur.mitrowska@mscdn.edu.pl

ORCID: 0000-0002-4204-0858

**PSYCHICZNE REAKCJE MŁODZIEŻY
W KONTEKŚCIE PANDEMII
NA PODSTAWIE BADAŃ WŁASNYCH**

**PSYCHOLOGICAL REACTIONS OF ADOLESCENTS
IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC
BASED ON OWN RESEARCH**

Streszczenie. Artykuł zgłębia zagadnienie psychicznych reakcji młodych osób na wydarzenia związane z pandemią COVID-19. Zawiera wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród uczniów szkół ponadpodstawowych. Respondenci odpowiedzieli na pytania dotyczące reakcji na wiadomość o zamknięciu szkół, wskazali emocje, jakich doświadczali najczęściej podczas okresu nauki zdalnej, jak również odnieśli się do trudności w codziennym funkcjonowaniu w tym czasie. Młodzi ludzie wypowiedzieli się także na temat źródeł wsparcia oraz metod przywracania równowagi emocjonalnej. Pozyskanie wiedzy na ten temat jest ważną wskazówką dla psychologów szkolnych i nauczycieli. Pozwoli lepiej zrozumieć emocjonalne reakcje młodzieży na sytuacje zmiany i izolacji w kontekście pandemicznej rzeczywistości i przyczyni się do przygotowania bardziej dopasowanej oferty pomocy.

Słowa kluczowe: COVID-19, zdrowie psychiczne, zaburzenie stresowe, edukacja, młodzież, szkoła ponadpodstawowa

Summary. The article explores the psychological responses of young people to the events of the COVID-19 pandemic. It contains the results of surveys conducted among secondary school students. The respondents answered questions about their reaction to the news of the school closure, indicated the emotions they most often experienced during the remote learning period, as well as the difficulties in everyday functioning at that time. Young people also commented on the sources of support and methods of restoring emotional balance. Learning about a topic is an important clue for school psychologists and teachers. It will allow to better understand the emotional reactions of young people to situations of change and isolation in the context of the current pandemic reality and will contribute to the preparation of a more tailored offer of help.

Keywords: COVID-19, mental health, stress disorder, education, youth, secondary school

O zmiennej rzeczywistości mówił już Heraklit, akcentując, iż zmiana jest jedynym stałym atrybutem życia, swoistym tłem wydarzeń w obszarze osobistym oraz społecznym. Przeobrażenia, jakich doświadczamy, znalazły odbicie w bogatej literaturze, świat w którym funkcjonujemy nazywany jest skrótem VUCA, który pochodzi od słów: *volatility* (zmienność), *uncertainty* (niepewność), *complexity* (złożoność) oraz *ambiguity* (niejednoznaczność). **Zmienność** koresponduje z szybkością następujących po sobie zdarzeń, które coraz trudniej antycypować, co jest często źródłem zaniepokojenia i **niepewności**. Z tym koresponduje **złożoność**, jako połączenie wielu zjawisk i przekazów, które obejmują różnorodne dziedziny. Przeladowanie informacjami, nagromadzenie faktów generuje **niejednoznaczność**, utrudniającą decyzyjność¹. Na tę sytuację dodatkowo wpływają nagłe, niespodziewane przypadki, dla których zarezerwowano termin „czarne łabędzie”, odwołując się do książki N. N. Taleba *The black swan: The impact of highly improbable*. Takim zjawiskiem, właściwym dla naszych czasów, jest pandemia COVID-19. Przyniosła zmianę w wielu dziedzinach życia, wyrывая nas ze znanej „strefy komfortu” do zupełnie odmiennych realiów, wymuszając konieczność przystosowania i elastycznego reagowania.

W momencie pojawienia się zagrożeń i późniejszego zamknięcia, *lockdownu*, izolacji, uwolniło się wiele emocji i zaistniało wiele postaw związanych z konfrontacją z sytuacjami trudnymi. Artykuł będzie omawiał kluczowe zagadnienia doty-

¹ J. Kucharczyk-Capiga, *Człowiek w świecie VUCA*, 26.07.2019. Dostępne online: <https://www.pwc.pl/pl/artykuly/2019/czlowiek-w-swiecie-VUCA.html> [dostęp: 19.10.2021 r.].

czące reakcji na nieoczekiwane zdarzenia i uciążliwość izolacyjnych okoliczności w świetle modeli zarządzania zmianą. W dalszej kolejności zostaną przedstawione wyniki przeprowadzonych badań, w których respondentami byli uczniowie branżowych szkół I stopnia oraz techników, ukazujące reakcje młodych osób na wiadomość o zamknięciu szkół oraz ich emocje podczas okresu nauki zdalnej. W zbiorczych wynikach zostaną zaprezentowane wskazane przez nich trudności w codziennym funkcjonowaniu oraz informacje na temat „źródeł” wsparcia, o jakie występowali. Dowiemy się także o stosowanych przez nich sposobach przywracania równowagi emocjonalnej w okresie pandemii.

Teoretyczne tło badań

Pandemia sprawiła, że nasze życie zaczęło obfitować w szybkie przemiany obejmujące wszystkie sfery działalności człowieka. Funkcjonujemy od tego czasu w sytuacji dużej niepewności, charakteryzującej się wyjściem ze znanych ram działania, polegającej na ciągłym „oswajaniu” nowego w oparciu o rozwijaną zwinność myślenia i aktywności. Adaptujemy się do nowego stanu rzeczy, co wymaga przeorganizowania znanej rzeczywistości. Pojawienie się zaskakujących okoliczności wywoływać może stan niepokoju, lęku, oporu, dezorientacji.

Zaistnienie nieznanego do tej pory niebezpieczeństwa i niewiedza na jego temat intensyfikowała stan zagrożenia, objawiając się reakcjami właściwymi dla traumatycznego doświadczania stresu, często także fobii społecznej².

Badacze rozpatrują stan psychiczny towarzyszący pandemii w kontekście zaburzeń lękowych i związanych ze stresem w postaci ostrego zaburzenia stresowego (*acute stress disorder* – ASD, 308.3, DSM-5), zlokalizowanego między zaburzeniem przystosowania a zaburzeniem stresowym pourazowym (PTSD)³. Może to szczególnie dotyczyć jednostki oczekujące na wynik testu, mające potwierdzony pozytywnie wynik testu na koronawirusa, przebywające w izolacji lub kwarantannie.

² J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19 na zdrowie psychiczne*, „Psychiatria Polska” 2020, 54(2), s. 188, http://www.psychiatriapolska.pl/uploads/images/PP_2_2020/187Heitzman_PsychiatrPol2020v54i2.pdf [dostęp: 20.10.2021].

³ J. Heitzman, *Wpływ pandemii...*, op. cit.; K. Usher, K.N. Bhullar, D. Jackson, *Life in the pandemic: social isolation and mental health*, „Journal of Clinical Nursing” 2020, 29, s. 2756–2757, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jocn.15290> [dostęp: 15.10.2021]. „Trzeba zauważyć, że definicja ostrej reakcji na stres zawarta w klasyfikacji ICD-10 różni się od definicji ostrego zaburzenia stresowego według DSM-IV i DSM-5 czasem trwania reakcji – w ICD-10 nie przekracza ona 48 godzin”. J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19...*, op. cit., s. 188.

Ma ono postać stresu szkodliwego (*dystresu*), który w tym wypadku wywołują czynniki o zasięgu globalnym o niewiadomych skutkach i przebiegu czasowym, nieznane do tej pory wydarzenia mogące zakończyć się trudną w przebiegu chorobą lub śmiercią. Podczas pojawienia się zagrożenia niepoznany był jeszcze przebieg choroby i możliwości jej leczenia. Zapanowała niepewność, jak radzić sobie z niebezpieczeństwem, bo znane do tej pory sposoby oddziaływania należało przewartościować, dostosowywać do nowych realiów⁴.

Tło ostrego zaburzenia stresowego, które wystąpiło podczas pandemii, odnosiło się do specyficznej sytuacji, która osaczała jednostki, niemogące podjąć ani walki, ani ucieczki. Zagrożający bodziec odnosił się do całej populacji, natężenie lęku było związane z bezpośrednią ekspozycją na jego działanie, pojawiała się obawa przed kontaktami społecznymi, szczególnie silnie reagowały jednostki na wiadomość o zakażeniu lub po uzyskaniu pozytywnego wyniku testu, gdyż wtedy zwiększał się poziom niepokoju o własne zdrowie i życie. Oczekiwanie w kwarantannie na wystąpienie objawów było także nasycone dużą niepewnością. Sporym utrudnieniem było również dostosowanie się do zasad reżimu sanitarno-epidemicznego, kwarantanny i izolacji⁵, co w znacznym stopniu ograniczało dotychczasowe funkcjonowanie społeczne, w tym korzystanie z pomocy medycznej. Doniesienia o śmierci wielu osób (przekazywane przez media i wynikające z docierających informacji o częstych pogrzebach w środowisku lokalnym), intensyfikowały obawy i nasilały niepewność⁶.

Symptomami ostrego zaburzenia stresowego w okresie pandemii jest utrzymujący się lęk oraz bezradność, czasem także panika, desperacja i poczucie rezygnacji, zaprzeczanie faktom oraz unikanie dręczących myśli. Może także wystąpić nadaktywność połączona z przeczuleniem – reakcją niepokoju na bodźce mogące być zagrożeniem dla zdrowia i życia swojego oraz najbliższych. Pojawiają się także reakcje sprzeciwu, frustracji i gniewu na ograniczenia w różnych sferach życia, stany pobudzenia, alienacji, zmęczenia, złości, jak również obsesyjne „orbitowanie” wśród tematów odnoszących się do pandemii (co podsycane było przez media) oraz kompulsywne czynności związane np. z czystością rąk, ubrań⁷. Obserwowane

⁴ Ibid., s. 190.

⁵ K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

⁶ J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19...*, op. cit., s. 188.

⁷ C.F. Santos. *Reflections about the impact of the SARS-COV-2/COVID-19 pandemic on mental health*. "Brazilian Journal of Psychiatry" 2020, 43(2). <http://dx.doi.org/10.1590/1516-4446-2020-0981> [dostęp: 26.10.2021]; D.L., Reynolds, J.R., Garay, S.L., Deamond, M.K. Moran, W. Gold, R. Styra, *Understanding, compliance and psychological impact of the*

były często stany drażliwości wynikające z niepewności co do przyszłości bytowej i finansowej. Dołączały do tego niejednokrotnie zaburzenia snu, jak również szybkie wpadanie w irytację i gniew⁸, będące konsekwencją pobudzenia okolicznościami, w jakich jednostka się znalazła.

W trakcie pandemii wiele osób nie mogło oderwać się od dręczących myśli na temat zagrożenia, pojawiały się także niepokojące sny. Towarzyszył im ponadto smutek, przedłużające się przygnębienie, „zapadanie w stany” poczucia bezsilności i wszechogarniającego cierpienia. Znane są przypadki pojawienia się zaburzeń depresyjnych, myśli samobójczych z ryzykiem zachowań autodestrukcyjnych i samobójstw⁹. Utrudnione było funkcjonowanie osób, które miały zawieszone wizyty lekarskie i przesunięte w czasie ważne zabiegi i operacje¹⁰, pogarszało się zdrowie psychiczne osób mających już zaburzenia¹¹. Dla wszystkich była to zmiana dotychczasowej rutyny, zaplanowanych działań, ogólnie zatrzymanie cyklu aktywności.

J. Heitzman wskazuje na szereg objawów mogących stanowić reakcję na pojawienie się pandemicznych bodźców: jest to wystąpienie zaburzenia psychotycznego (293.81 według DSM-5, F06.2 według ICD-10), dezorganizującego zaburzenia regulacji nastroju (296.99 według DSM-5, F34.8 według ICD-10) czy symptomów zaburzenia depresyjnego¹².

Na planie fizycznym niejednokrotnie dokuczała bezsenność lub nadmierna senność, problemy z łaknieniem lub nadmierna chęć jedzenia, zmęczenie, spowolnienie lub pobudzenie ruchowe, intensywne reagowanie na docierające bodźce¹³.

SARS quarantine experience, „Epidemiology Infection” 2008, 136, s. 997– 1007. <https://doi.org/10.1017/S0950268807009156> [dostęp: 16.10.2021].

⁸ C.f.: Y.M. Bai, C.-C. Lin, C.-Y. Lin, J.-Y. Chen, C.-M. Chue, P. Chou, *Survey of stress reactions among health care workers involved with the SARS outbreak*, „Psychiatric Services” 2004, 55, s. 1055– 1057. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.55.9.1055> [dostęp: 16.10.2021]; M.A. Cava, K.E. Fay, H.J. Beanlands, E.A. McCay, R. Wignall, *The experience of quarantine for individuals affected by SARS in Toronto*, „Public Health Nursing” 2005, 22, s. 398– 406. <https://doi.org/10.1111/j.0737-1209.2005.220504.x> [dostęp: 26.10.2021r.]; K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

⁹ J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19...*, op. cit., s. 191.

¹⁰ H. Yao, J.H. Chen, Y.F. Xu, *Patients with mental health disorders in the COVID-19 epidemic*, „Lancet Psychiatry” 2020, 7, e21.

¹¹ S.K. Brooks et al., *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*, „Lancet” 2020, 395, 912–920.

¹² J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19...*, op. cit., s. 191.

¹³ K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

W sferze mentalnej ujawniały się trudności ze skupieniem uwagi, rozkojarzenie, wzmożona czujność, powracające wspomnienia o ciągłym zagrożeniu¹⁴, a często także unikanie reakcji, będące działaniem obronnym na uporczywe myśli, obrazy „nasączone” negatywnym ładunkiem emocjonalnym.

W sferze motywacyjnej jest to utrata zainteresowań, „zatrzymanie” w dążeniach odczuwanie pustki¹⁵. Wśród objawów dysocjacyjnych J. Heitzman wymienia: „dominujące narastanie poczucia nierzeczywistości i niepewność co do własnej tożsamości, na zasadzie zaprzeczania: „to się nie mogło zdarzyć, to nie może mnie dotyczyć”. Jednocześnie może się ujawnić poczucie oszołomienia, mogą wystąpić objawy zaburzonego spostrzegania (złudzenia i pseudohalucynacje związane z nadmierną czujnością w stosunku do otoczenia i domniemaniem źródła zakażenia), poczucie spowolnienia w upływie czasu, trudności z zapamiętywaniem pewnych aspektów traumatycznych wydarzeń (amnezja dysocjacyjna)”¹⁶.

Reakcje na zmianę

ETAPY PSYCHOLOGICZNYCH REAKCJI NA ZMIANY

Zmiana wywołuje szereg reakcji, zarówno w odniesieniu do sfery emocjonalnej, behawioralnej, mentalnej, jak i somatycznej. Powodem oporowania jest strach przed utratą korzyści, jakie czerpała jednostka ze swej pozycji, obawy związane z ograniczeniem zasobów, a źródłem zdezorientowania jest często brak informacji pozwalających zrozumieć przyczyny i konsekwencje nowych okoliczności. Towarzyszy temu niepokój związany z niepewnością odnośnie poradzenia sobie z możliwymi skutkami zdarzeń, także ewentualnym niepowodzeniem, jeśli zmiana będzie wymuszać uczenie się i doskonalenie dotychczasowych sposobów funkcjonowania¹⁷.

Warto w tym miejscu przedstawić pięcioetapowy model „przechodzenia przez zmianę” pod nazwą *Grief Model*, opracowany przez E. Kübler-Ross, odnoszący się do sytuacji granicznej – kresu życia – omawiający reakcje pacjentów na wiadomość o nieuleczalnym schorzeniu lub wypadku¹⁸. Model ten można także

¹⁴ Ibid.

¹⁵ J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19...*, op. cit., s. 191–192.

¹⁶ Ibid., s. 192

¹⁷ *Psychologiczne etapy reakcji na zmianę według modelu Kübler-Ross*, 21.02.2020. Dostępne online: <https://www.projektgamma.pl/strefa-wiedzy/wiki/etapy-reakcji-na-zmiane> [dostęp: 30.10.2021].

¹⁸ E. Kübler-Ross, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1979, s. 43–52; H. Wrona-Polańska, *Psychologiczne aspekty informowania pacjentów*

zastosować w innych sytuacjach zagrożenia: utraty zdrowia czy pracy¹⁹. Pomaga zrozumieć zachowanie jednostki, która konfrontuje się z trudną sytuacją. Występują w nim, wskazane w pierwszej części tła teoretycznego, reakcje na traumatyczny bodziec.

W modelu E. Kübler-Ross wyróżnia się pięć faz, jednak nie zawsze następują kolejno po sobie, bywa, że ponownie pojawiają się te przez które jednostka już przeszła. Ze względu na jednostkowy sposób reagowania na trudności nie można stosować tego modelu do wszystkich w takim samym stopniu.

Pierwszym etapem jest zaprzeczenie, ignorowanie zmiany, będące oporowaniem, odmawianiem przyjęcia do siebie nowej wiadomości. Jest to reakcja obronna w formie odrzucania faktów, „zaklinania rzeczywistości”. U podstaw negowania „rozpościera się” lęk przed przedostaniem się prawdy do świadomości²⁰. Jednostka nadal próbuje mentalnie „przebywać” w bezpiecznym miejscu, mimo że nowa sytuacja rozgrywa się tuż obok i budzi niepokój, lęk, a nawet przerażenie²¹.

Drugim etapem jest gniew, gdy wiadomość o nowym stanie rzeczy zostaje przyjęta. Negowanie zamienia się w wybuchy buntu, złości i gniewu, u źródeł którego także jest lęk i niepokój; przybiera to czasem postać szukania winnego, obciążania innych za daną sytuację, wyrzucania na zewnątrz negatywnych emocji, pretensji do ludzi, splotu okoliczności, losu²².

Trzecim stadium jest targowanie się, szukanie rozwiązań poprzez pertraktowanie z otoczeniem, np. że jeśli osoba wykaże się pewnymi przymiotami będzie przywrócony stan poprzedni, dający nadzieję na powrót do tego, co było znajome. Jest to także oczekiwanie, że zmiany nie wejdą tak szybko w życie, będą opóźnione, nie będą tak radykalne²³. W przypadku osób chorych: „Targowanie się jest próbą odraczania śmierci. Pacjent jest skłonny coś zrobić w nadziei, że wyzdrowieje, np. „Postaram się być miły i zdyscyplinowany, ale w zamian przyrzeknijcie

o chorobie, w: *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, D. Kubacka-Jasiecka, T.M. Ostrowski, Wyd. UJ, Kraków 2005.

¹⁹ *Major approaches & models of change management*. Dostępne online: <https://mefics.org/pl/major-approaches-models-of-change-management-polski/> [dostęp: 17.10.2021].

²⁰ *Model Kübler Ross – 5 etapów żałoby*, oprac. A. Domachowska. Dostępne online: <https://pieknoumyslu.com/model-kubler-ross-etapy-zaloby/> [dostęp: 16.10.2021].

²¹ *Psychologiczne etapy reakcji na zmianę...*, op. cit.

²² *Major approaches...*, op. cit.; v.: W. Bridges, S. Bridges, *Managing transitions: making the most of change*, Hodder and Stoughton, 2017.

²³ *Psychologiczne etapy reakcji na zmianę...*, op. cit.

mi, że będę zdrowy”. Chory pertraktuje z lekarzem i Panem Bogiem, składa obietnice, że jeśli wyzdrowieje to poświęci resztę życia Bogu. Pacjent obiecuje, że o nic więcej już nie będzie prosił”²⁴.

Gdy strategia targowania się nie przynosi efektów, pacjent może popaść w przygnębienie, bezsilność, zniechęcenie emocjonalnie, zatrzymać się w bierności i rozpacz, odraczać wykonywanie obowiązków. Faza ta zwana depresją charakteryzuje się smutkiem, apatią, poczuciem bezwartościowości, anhedonią, płaczliwością, izolacją od otoczenia²⁵.

Akceptacja jest piątym etapem „przechodzenia przez zmianę”, gdy następuje pogodzenie się z sytuacją, chorobą, ciężkim położeniem, w jakim znalazła się jednostka²⁶.

Pisząc o zmianach, warto wspomnieć o *Modelu przejścia* W. Bridgesa²⁷, który podejmuje zagadnienie radzenia sobie z nowymi okolicznościami, proponując koncepcję wewnętrznego przejścia, polegającego na radzeniu sobie w sytuacji zmiany, nieoczekiwanego zewnętrznego zwrotu akcji. Zmiana może być nagła, ale przejście przez nią – bardzo długie.

Zaistnienie zmiany wywołuje dyskomfort, budzi lęk, oszołomienie, prowadzi do szeregu emocjonalnych reakcji: w postaci złości, zaprzeczania, frustracji, smutku, które wszystkie łączy dezorientacja²⁸. Stadium „dotykania” zmiany nosi nazwę: „Koniec, utrata i porzucenie”.

Kolejny etap wiąże się z niepewnością, niską aktywnością jednostki, dystansem do nowych okoliczności. To przejście przez zmianę określił autor jako „Naturalną strefę” powolnego przystosowania się, mogą się bowiem w niej rozwijać kreatywne pomysły wykorzystywania nowych okoliczności.

„Nowy początek” oznacza akceptację, zrozumienie dla przeobrażeń, w tym także uświadomienie sobie zysków z nich płynących. Może to motywować do działania, dostosowania się, zdobywania wiedzy, aktualizowania i doskonalenia umiejętności.

²⁴ *Model Kübler Ross – 5 etapów żałoby*, op. cit.

²⁵ *Major approaches...*, op. cit.; *Psychologiczne etapy reakcji na zmianę...*, op. cit.

²⁶ *Model Kübler Ross – 5 etapów żałoby*, op. cit. H. Wrona-Polańska, *Psychologiczne aspekty...*, op. cit.

²⁷ *Major approaches...*, op. cit.

²⁸ Ibid.

Reakcje na izolację i jej konsekwencje

Zagrożenie związane z rozprzestrzenianiem się pandemii COVID-19 w skali globalnej wyzwało konieczność zawieszenia interakcji międzyludzkich, co przekładało się na ograniczenie lub zaprzestanie spotkań, niemożność wychodzenia z domu; wymiar psychospołeczny życia został wyraźnie zablokowany w związku z zatrzymaniem (w znanej do tej pory formie) aktywności zawodowej i społecznej i przeniesieniem jej do obszaru kontaktów zdalnych²⁹. Nowe standardy funkcjonowania, w tym przemieszczania się, dotknęły wszystkich. To, co do tej pory znane zostało zmodyfikowane, stało się bardziej skomplikowane, niepewne i nieokreślone w czasie³⁰. Izolacja pojmowana powszechnie jako synonim kary stała się udziałem wszystkich, była szczególnie utrudnieniem dla osób wrażliwych, nieradzących sobie ze zmianami, podatnych na stres, mających już choroby psychiczne³¹.

Konsekwencje ograniczeń w postaci zachowywania dystansu społecznego, przebywania w kwarantannie lub w przypadku testu pozytywnego – izolacji, były wielorakie³². Brak kontaktów społecznych, przebywanie w osamotnieniu mogło nasilać problemy psychospołeczne oraz zaburzenia psychiczne, np. schizofrenię i depresję³³. Niepewność przebiegu pandemii połączona ze strachem o najbliższych, wyczuleniem na źródła zakażenia przyczyniała się niewątpliwie do pojawiania się lub (w przypadku osób zmagających się z tego typu problemami) nasilania się chorób psychicznych³⁴ (np. w postaci zaburzeń lękowych, obsesyjno-kompulsyw-

²⁹ D. Różańska, *Anatomia izolacji. Psycholog: Są osoby, które wpadają w izolację i nie zdają sobie z tego sprawy* [wywiad z J. Chylińską], „Na Temat Extra” 2017. Dostępne online: <https://natemat.pl/203295,anatomia-izolacji-psycholog-sa-osoby-ktore-wpadaja-w-izolacje-i-nie-zdaja-sobie-z-tego-sprawy> [dostęp: 16.10.2021].

³⁰ K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

³¹ P.C. Perrin, O.L. McCabe, G.S. Everly, J.M. Links, *Preparing for an influenza pandemic: mental health considerations*, „Prehospital and Disaster Medicine” 2009, 24(3), s. 223–230; M. Dudek, *Izolacja społeczna w nowoczesnym świecie, czyli dlaczego pandemia nie zagraża jedynie naszemu zdrowiu*. Dostępne online: <https://glospokolenia.pl/izolacja-spoeczna/> [dostęp: 16.10.2021].

³² Ibid.

³³ A. Fiorillo, Ph. Gorwood, *The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice*, „European Psychiatry” 2020, 63 (1), e 32, s. 1–2, <https://www.cambridge.org/core/journals/european-psychiatry/article/consequences-of-the-covid19-pandemic-on-mental-health-and-implications-for-clinical-practice/E2826D643255F9D51896673F205ABF28> [dostęp: 16.10.2021]; M. Dudek, *Izolacja społeczna...*, op. cit.

³⁴ K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

nych, zaburzeń związanych z traumą, ataków paniki)³⁵. Izolacja społeczna miała także wpływ na rozwój m.in. zaburzeń nastroju, zwiększała częstotliwość wybuchów złości, prowadziła do bezsenności, drażliwości, frustracji, postaw unikających, powstawania lub intensyfikowania symptomów zespołu stresu pourazowego PTSD³⁶.

Wsparcie społeczne

Skutki pandemii i przebywania w izolacji związanej z ograniczeniem kontaktów w dłuższej perspektywie nie są jeszcze znane. Czas, w którym funkcjonujemy, generuje zagrożenia zarówno na planie fizycznym, jak i psychicznym³⁷. Przejście przez pandemiczne wydarzenia pozostawia w nas ślady. Izolacja nasila lęk, doświadczanie poczucia osamotnienia, odcięcie od kontaktów jest traumatyzujące i wpływa na rozwój PTSD. Jak podają badacze, po przejściu zachorowania w formie ciężkiego ostrego zespołu oddechowego (SARS) odnotowywano wiele późniejszych psychicznych problemów w postaci m.in. kompulsywnych czynności higienicznych, unikania kontaktów ze skupiskami ludzi³⁸.

Niewątpliwie posiadanie własnej sieci wsparcia, przyjazny charakter relacji z otoczeniem jest czynnikiem pozwalającym dużo łagodniej przejść przez dramatyczne wydarzenia³⁹. Ważne wydają się także cechy jednostkowe dotyczące umiejętności proszenia o pomoc, ale także optymizm, wewnątrzsterowność oraz „poziom tolerancji niepewności i umiejętność podtrzymywania nadziei, zdolność do samoorganizowania się”⁴⁰.

³⁵ A. Fiorillo, Ph. Gorwood, *The consequences of the COVID-19...*, op. cit.; M. Dudek, *Izolacja społeczna...*, op. cit.

³⁶ J. Heitzman, *Wpływ pandemii COVID-19...*, op. cit., s. 189–192; S.K. Brooks, et al., *The psychological impact...*, op. cit.

³⁷ M. Dudek, *Izolacja społeczna...*, op. cit.

³⁸ K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.; Z. Marjanovic, E.R. Greenglass, S. Coffey, *The relevance of psychosocial variables and working conditions in predicting nurses' coping strategies during the SARS crisis: An online questionnaire survey*, "International Journal of Nursing Studies" 2007, 44, s. 991–998. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2006.02.012> [dostęp: 16.10.2021]; D.L. Reynolds et al., *Understanding, compliance...*, op. cit.

³⁹ K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

⁴⁰ B. Gulla, *Reakcje psychologiczne na sytuację epidemiologiczną COVID-19*, Instytut Psychologii Stosowanej UJ. Dostępne online: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/153803/gulla_reakcje_psychologiczne_na_sytuacje_epidemiologiczna_covid-19_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp: 16.10.2021].

Założenia metodologiczne

Literatura podaje, że młodzież jest jedną z grup szczególnie narażonych na ryzyko konsekwencji odbijających się na zdrowiu psychicznym w związku z kontaktem z sytuacjami trudnymi, w tym z pandemią⁴¹. Do zamknięcia szkół doszło 16 marca 2020 r., co było cezurą między okresem nauki stacjonarnej i zdalnej. Patrząc z perspektywy czasu na ten moment, warto zapytać o reakcje, jakie towarzyszyły początkowi pandemii oraz później zamknięciu i unieruchomieniu życia społecznego.

Podjęte badania miały na celu uzyskanie wiedzy na temat psychicznych reakcji młodzieży ze szkół ponadpodstawowych na wydarzenia związane z pandemią COVID-19.

W niniejszym artykule odpowiem na pytania badawcze: Jakie były reakcje uczniów szkół ponadpodstawowych na wiadomość o zamknięciu szkół? Jakie emocje pojawiały się najczęściej podczas nauki zdalnej: 19.10.2020–16.05.2021? Jakie doświadczenia były udziałem młodzieży w tym czasie? U kogo uczniowie poszukiwali wsparcia/pomocy w okresie pandemii? Jakie metody przywracania równowagi emocjonalnej stosowali uczniowie?

Jako hipotezy przyjęto, że reakcje uczniów szkół ponadpodstawowych na wiadomość o zamknięciu szkół były różnorodne, jednak najczęściej był to właściwy dla stadiów przechodzenia przez zmianę: szok, niedowierzanie, zaprzeczanie oraz zdezorientowanie. Prawdopodobnie podczas izolacji pojawiały się najczęściej emocje: niepewności, smutku/przygnębienia, bierności/braku motywacji. Podczas *lockdownu* zaistniało szereg trudności w codziennym funkcjonowaniu, wśród nich najczęściej były to: męczliwość, irytowanie się oraz konfliktowość, wynikająca ze specyficznej sytuacji. Młodzi ludzie najczęściej poszukiwali wsparcia/pomocy u rodziców i nauczycieli. Uczniowie, chcąc przywrócić równowagę emocjonalną, najczęściej kontaktowali się z rówieśnikami oraz spędzali czas na rozwijaniu zainteresowań.

Badania przeprowadzono we wrześniu 2021 r. Ankietowani uczniowie zaznaczali odpowiedzi, które uważali za istotne w odniesieniu do każdego zagadnienia. Ankieta zawierała 4 pytania wielokrotnego wyboru oraz 1 pytanie jednokrotnego wyboru. Pierwsze dotyczyło reakcji uczniów szkół ponadpodstawowych

⁴¹ „Grupami obciążonymi ryzykiem są także osoby starsze, grupy mniejszościowe, osoby o niższym statusie socjalnym, kobiety oraz osoby zmagające się z wcześniejszymi zaburzeniami psychicznymi” K. Usher et al., *Life in the pandemic...*, op. cit.

na wiadomość o zamknięciu szkół, drugie: emocje, jakie pojawiały się najczęściej podczas nauki zdalnej i *lockdownu*, trzecie: reagowania na pandemiczną rzeczywistość w kontekście zachowań w funkcjonowaniu codziennym w okresie nauki zdalnej, czwarte: źródeł wsparcia i pomocy w okresie pandemii, piąte odnosiło się do metod przywracania równowagi emocjonalnej, jakie stosowali uczniowie.

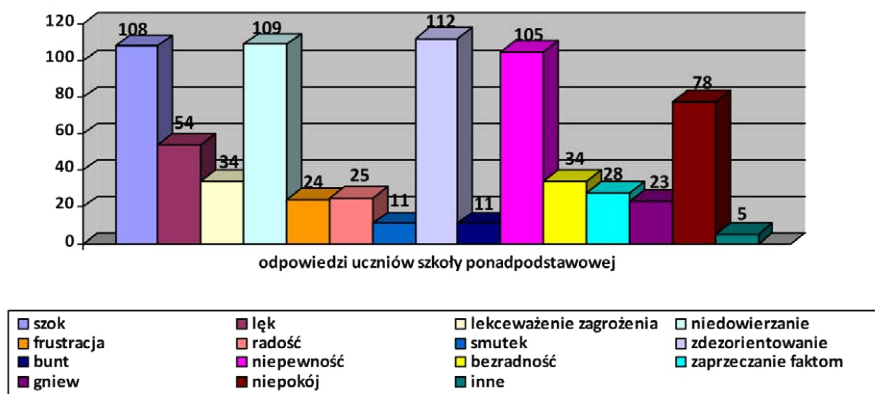
Badania zostały przeprowadzone za pośrednictwem anonimowej ankiety internetowej. Wybór respondentów był losowy. Respondentami byli uczniowie branżowych szkół I stopnia oraz techników z miasta Radom, powiatu radomskiego i powiatów przyległych.

Analiza i interpretacja wyników badań

Poniżej zostaną przedstawione wyniki, jakie uzyskano w badaniach. Internetową ankietę wypełniło 142 uczniów (97 chłopców i 45 dziewczynek), 55 uczniów z branżowych szkół I stopnia (40 chłopców i 15 dziewczynek) oraz 87 uczniów z techników (57 chłopców i 30 dziewczynek).

Reakcje uczniów szkoły ponadpodstawowej o profilu technicznym w sposób graficzny przedstawia wykres 1.

Wykres 1. Reakcje uczniów szkół ponadpodstawowych na wiadomość o zamknięciu szkół

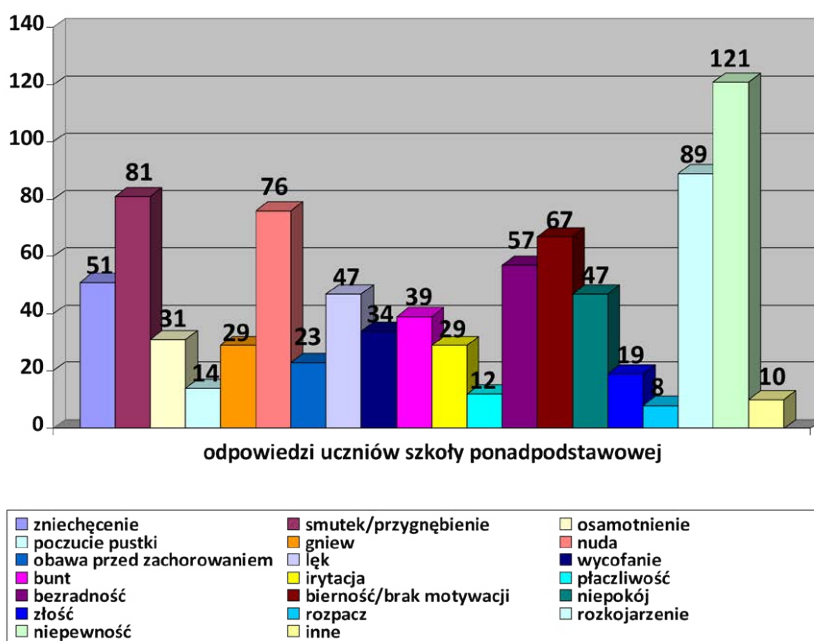
ŹRÓDŁO: BADANIA WŁASNE

Największa grupa ankietowanych uczniów szkół ponadpodstawowych określiła, że na wiadomość o zamknięciu szkół poczuli się dezorientowani (tak odpowiedziało 112 osób, czyli 78,9%), drugie najwyższe wskazanie to: niedowierzenie (109 wskazań, czyli 76,8%), na trzecim miejscu pojawił się szok (108, czyli 76,8%).

W dalszej kolejności znalazły się: niepewność (105 wskazań, 73,9%), niepokój (78, czyli 53,6%), lęk (54, czyli 38%), lekceważenie zagrożenia i bezradność (po 34 wskazania, czyli po 23,9%), zaprzeczanie faktom (28, czyli 19,7%), radość (25, czyli 17,6%), frustracja (24, czyli 16,9%), gniew (23, czyli 16,2%), smutek i bunt (po 11 wskazań, czyli po 7,75). Dodatkowe odpowiedzi to: „mieszanka obaw i radości”; „poczucie bycia w niebezpieczeństwie”; „osaczenie”; „chęć ucieczki”; „zaskoczenie i ciekawość”.

W następnej kolejności zapytano uczniów, jakie emocje najczęściej pojawiały się podczas fazy izolacji? Odpowiedzi przedstawia wykres 2.

Wykres 2. Emocje pojawiające się najczęściej podczas fazy izolacji

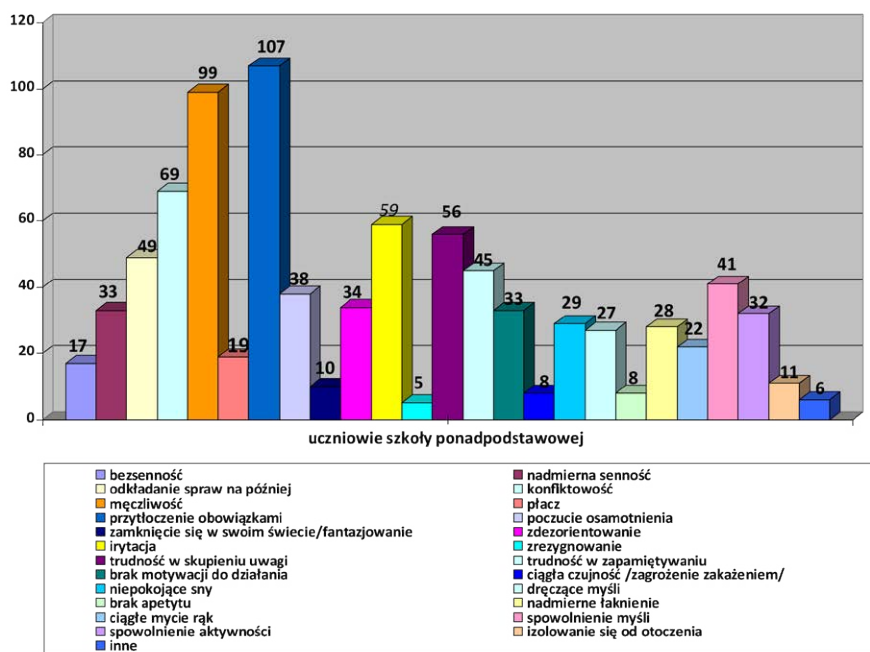
ŹRÓDŁO: BADANIA WŁASNE

Większość uczniów (121 osób, co stanowi 85,2% badanej grupy) stwierdziło, że podczas *lockdownu* i jednocześnie nauki zdalnej doświadczało niepewności, rozkojarzenia (89, wskazań, czyli 62,7%), oraz smutku/przygnębienia (81, czyli 57%). W dalszej kolejności pojawiła się: nuda (76, czyli 53,5%), bierność/brak motywacji (67, czyli 47,2%), bezradność (57, czyli 40,1%), zniechęcenie (51, czyli 35,9%), lęk i niepokój (po 47 wskazań, czyli po 33,1%), bunt (39, czyli 27,5%),

wycofanie (34, czyli 23,9%), osamotnienie (31, czyli 21,8%), gniew i irytacja (po 29, czyli po 20,4%), obawa przed zachorowaniem (23, czyli 16,2%), złość (19, czyli 13,4%), poczucie pustki (14, czyli 9,9%), płaczliwość (12, czyli 8,5%) oraz rozpacz (8, czyli 5,6%). Dodatkowe odpowiedzi to: „bałem się, że mogę zarazić babcię”, „byłam w dołku”, „dokuczała mi samotność”, „stres z powodu zajęć zdalnych”, „nie miałam siły”, „przygnębiał mnie pobyt w domu”, „znużenie”, „wyspałem się”, „lenistwo”, „bałam się o zdrowie chorej siostry”.

W następnej kolejności zapytano uczniów, w jaki sposób reagowali na ograniczenia kontaktów podczas pandemii (wykres 3).

Wykres 3. Reakcje w funkcjonowaniu codziennym dostrzeżone przez uczniów w okresie *lockdownu* i jednocześnie nauki zdalnej

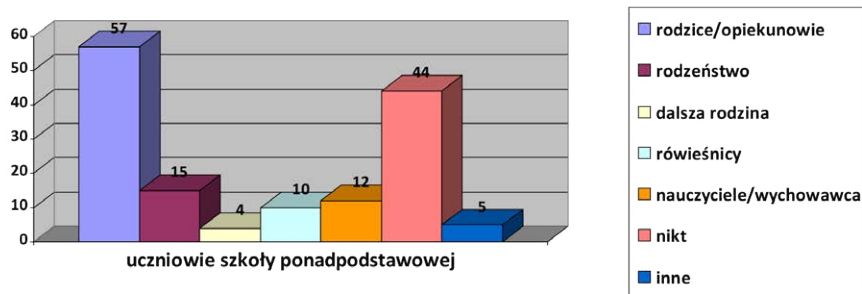
ŹRÓDŁO: BADANIA WŁASNE

Ankietowani uczniowie wskazali w pierwszej kolejności na przytłoczenie obowiązkami (107 wskazań, co stanowi 75,4% ogółu ankietowanych), na męczliwość (99, czyli 69,7%), oraz konfliktowość (69, czyli 49%). W dalszej kolejności pojawiła się: irytacja (59, czyli 41,5%), trudność w skupieniu uwagi (56, czyli 39,4%), odkładanie spraw na później (49, czyli 34,5%), trudność w zapamiętywaniu

niu (45, czyli 31,7%), spowolnienie myśli (41, czyli 28,9%), poczucie osamotnienia (38, czyli 26,8%), zdezorientowanie (34, czyli 23,9%), nadmierna senność i brak motywacji do działania (po 33 wskazania, czyli po 23,2%), spowolnienie aktywności (32, czyli 22,5%), niepokojące sny (29, czyli 20,5%), nadmierne łaknienie (28, czyli 19,7%), dręczące myśli (27, czyli 19%), ciągłe mycie rąk (22, czyli 15,5%), płacz (19, czyli 13,4%), bezsenność (17, czyli 12%), izolowanie się od otoczenia (11 czyli 7,7%), zamknięcie się w swoim świecie/fantazjowanie (10, czyli 7%), ciągła czujność/ zagrożenie zakażeniem oraz brak apetytu (po 8 wskazań, czyli 5,6%), zrezygnowanie (5, czyli 3,5%). Dodatkowe odpowiedzi to: „brak siły”, „oglądanie komunikatów w TV”, „sprawdzanie temperatury”, „obawiałam się, że będę chorować”, „dużo pracy po lekcjach zdalnych”, „dużo oglądania seriali”.

W następnej kolejności zapytano uczniów, u kogo poszukiwali wsparcia w okresie pandemii (wykres 5).

Wykres 5. Osoby, u których w pierwszej kolejności uczniowie poszukiwali wsparcia/pomocy w okresie pandemii (pytanie jednokrotnego wyboru)

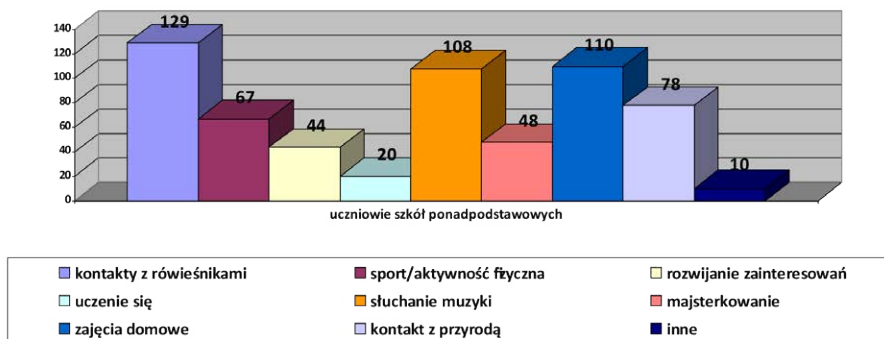

ŹRÓDŁO: BADANIA WŁASNE

Ankietowani uczniowie wskazali osoby, do których w pierwszej kolejności udali się po wsparcie. Dla 57 młodych ludzi byli to rodzice/opiekunowie, co stanowiło 40,1% ogółu badanych. Nie było takiej osoby – zdaniem 44 ankietowanych – do której można było się zwrócić o pomoc (31%). 15 osób poprosiło o wsparcie rodzeństwo (10,6%), tylko 12 respondentów wskazało na nauczycieli/wychowawców (8,5%), a 10 – na rówieśników (7%), zaś 4 na dalszą rodzinę (2,8%). Pięciu uczniów wpisało dodatkową odpowiedź: „sąsiad”, „mój chłopak”, „sympatia”, „siostra cioteczna”, „koleżanka”.

Uczniowie odpowiedzieli także na pytanie dotyczące metod przywracania równowagi psychicznej (wykres 6).

Wykres 6. Metody przywracania równowagi emocjonalnej stosowane przez uczniów

ŹRÓDŁO: BADANIA WŁASNE

Ankietowani uczniowie wskazali przede wszystkim na kontakty z rówieśnikami (129, czyli 91%) jako główną metodę redukcji stresu, następnie na zajęcia domowe (110 wskazań, czyli 77,5%) oraz słuchanie muzyki (108, czyli 76,1%). W następnej kolejności znalazły się: kontakt z przyrodą, ważny dla 78 respondentów (54,9%), sport/aktywność fizyczna (67, czyli 47,2%), majsterkowanie (48, czyli 33,8%), rozwijanie zainteresowań (44, czyli 31%), uczenie się (20, czyli 14,1%). Dziesięciu uczniów wpisało dodatkową odpowiedź: „bieganie”, „zakupy”, „ogadanie seriali”, „spacery”, „gry” (takie odpowiedzi wpisało 6 osób).

Podsumowanie

Wyniki autorskiej internetowej ankiety dostarczyły interesujących informacji dotyczących reakcji psychicznych młodzieży na okoliczności związane z pandemią. Pozwoliło to na empiryczną weryfikację tego zagadnienia w kontekście literatury.

Respondenci odpowiedzieli na pytania ankiety, zaznaczając opcje, które uważali za istotne w odniesieniu do każdego zagadnienia. Założone hipotezy w większości zostały potwierdzone, jednak na uwagę zasługuje kilka aspektów, nad którymi można podjąć refleksję.

Przyjęto, że reakcje uczniów szkół ponadpodstawowych na wiadomość o zamknięciu szkół były różnorodne, głównie właściwe dla stadiów przechodzenia przez zmianę: szok, niedowierzanie, zaprzeczanie oraz zdezorientowanie. Rzeczywiście młodzież wymieniła te aspekty, w pierwszej kolejności: zdezorientowanie, niedowierzanie oraz szok. Akcentowane były także: niepewność, niepokój, lęk.

Przypuszczenie, że podczas izolacji pojawiały się najczęściej stany: niepewności, smutku/przygnębienia, bierności/braku motywacji, w dużym stopniu się potwierdziła. W badaniach większość uczniów stwierdziła, że podczas *lockdownu* w trakcie pandemii i jednocześnie nauki zdalnej doświadczała niepewności, rozkojarzenia oraz smutku/przygnębienia, a w dalszej kolejności: nudy, bezradności, zniechęcenia.

Podczas nauki zdalnej pojawiło się szereg trudności w codziennym funkcjonowaniu młodzieży, założono, że była to: męczliwość, irytowanie się oraz konfliktowość, wynikające ze specyficznej sytuacji. W tym przypadku przypuszczenie potwierdziło się tylko częściowo. Uczniowie wskazali w pierwszej kolejności na przytłoczenie obowiązkami, męczliwość oraz konfliktowość, w dalszej kolejności pojawiła się zakładana irytacja.

Przewidywanie, że młodzi ludzie będą przede wszystkim poszukiwać wsparcia/pomocy u rodziców i nauczycieli zostało częściowo potwierdzone, jednak drugą odpowiedzią była odmowa sięgania po pomoc (odpowiedź „nikt”), nauczyciele zaś znaleźli się na czwartym miejscu w rankingu udzielonych odpowiedzi.

Przyjmowano wstępnie, że uczniowie, chcąc przywrócić równowagę emocjonalną, najczęściej kontaktowali się z rówieśnikami oraz rozwijali zainteresowania. Ta hipoteza w połowie się potwierdziła, rzeczywiście młodzież wskazała na kontakty z rówieśnikami jako główną metodę redukcji stresu, następnie zajmowanie się zajęciami domowymi, i kolejno słuchanie muzyki, będące często formą relaksu. Wysoko ocenione zostało: kontaktowanie się z przyrodą, sport/aktywność fizyczna, majsterkowanie oraz zakładane rozwijanie zainteresowań.

Rekomendacje

Podjęte badania miały na celu poznanie reakcji młodzieży na zmianę, zagrożenia, jakich doświadczała w pandemicznej rzeczywistości; pozwoliły empirycznie poznać to zagadnienie, bazując na wypowiedziach uczniów.

Z badań wynika, że młodzież doświadczyła bardzo różnych stanów emocjonalnych, zbiorcze wyniki ujawniają odpowiedzi najczęściej przez nich wskazywane.

Analizując wypowiedzi ankietowanych, można znaleźć analogie ze stadiami zgłoszonymi przez E. Kübler-Ross w kontekście radzenia sobie ze zmianą. W pierwszym momencie zamknięcia szkół respondenci poczuli szok i niedowierzanie, będące reakcją obronną, jak również zdezorientowanie, niepewność, co potwierdzają przesłanki zawarte w Modelu przejścia W. Bridgesa. W okresie nauki zdalnej uczniowie wskazywali na niepewność, rozkojarzenie, smutek/przygnębienie, a także złość, gniew, irytację, co odnosi się do kolejnych stadiów w koncepcji E. Kübler-Ross.

U części młodzieży w okresie pandemii pojawiły się symptomy ostrego zaburzenia stresowego, o czym świadczy lęk oraz bezradność, czasem także panika, poczucie rezygnacji. Występowało niedowierzanie wobec rozgrywającej się sytuacji, postawy unikowe. Ankietowani uczniowie zaznaczali także wśród reakcji: nadaktywność, niepokój drażliwość względem zagrożenia zdrowia i życia swojego oraz najbliższych. Pojawiały się także reakcje gniewu, frustracji, ale także zmęczenia, złości oraz kompulsywne czynności związane np. z czystością rąk. Respondenci wskazali na zaburzenia snu w postaci bezsenności lub nadmiernej senności, doświadczali niepokojących snów, dręczących myśli na temat zagrożenia, odczuwali ciągłą czujność (w kontekście możliwości zakażenia). Ankietowani uczniowie skarżyli się na przytłoczenie obowiązkami, przedłużający się smutek, przygnębienie, męczliwość i konfliktowość.

Wyłaniający się z badań obraz emocjonalnych konsekwencji pandemii w postaci doświadczanych emocji oraz trudności w procesie radzenia sobie ze zmianą może być wskazówką dla podejmowanych przez szkoły i inne instytucje działań przywracających równowagę emocjonalną i optymalne funkcjonowanie społeczne⁴². Jest to wyjątkowo ważne dla osób znajdujących się w grupie szczególnej podatności na wymienione w artykule konsekwencje pandemii. Przesłaniem jest, aby zdrowie psychiczne traktować z troską⁴³, powinno stać się jednym z priorytetów i wyzwaniem dla osób zajmujących się wsparciem psychologiczno-pedagogicznym w kontekście przygotowania optymalnie dopasowanej do potrzeb oferty pomocy.

⁴² G. Milligan, T. McGuiness, *Mental health needs in a post-disaster environment*, "Journal of Psychiatric Nursing & Mental Health Services" 2009, 47(9), 23–30.

⁴³ K. Usher, K. N. Bhullar, D. Jackson, *Life in the pandemic...*, op. cit.

Bibliografia

1. Bai, Y. M., Lin, C.-C., Lin, C.-Y., Chen, J.-Y., Chue, C.-M., Chou, P., *Survey of stress reactions among health care workers involved with the SARS outbreak*, "Psychiatric Services" 2004, 55, s. 1055– 1057. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.55.9.1055>
2. Bridges W., Bridges, S., *Managing Transitions: Making the Most of Change*, Hodder and Stoughton, 2017.
3. Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., Rubin, G.J., *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*, "Lancet" 2020, 395, s. 912– 920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
4. Cava, M.A., Fay, K.E., Beanlands, H.J., McCay, E.A., Wignall, R. The experience of quarantine for individuals affected by SARS in Toronto, "Public Health Nursing" 2005, 22, s. 398– 406. <https://doi.org/10.1111/j.0737-1209.2005.220504.x>
5. Desclaux A., Badji D., Ndione A.G., Sow K., *Accepted monitoring or endured quarantine? Ebola contacts' perceptions in Senegal*, "Social Science in Medicine" 2017, 178, s. 38–45. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.02.009>
6. Dudek M., *Izolacja społeczna w nowoczesnym świecie, czyli dlaczego pandemia nie zagraża jedynie naszemu zdrowiu*. Dostępne online: <https://glospokolenia.pl/izolacja-spoleczna/>
7. Fiorillo A., Gorwood P., *The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice*, "European Psychiatry" 2020, 63(1), e 32, s. 1–2.
8. Gulla B., *Reakcje psychologiczne na sytuację epidemiologiczną COVID-19*, Instytut Psychologii Stosowanej UJ. . Dostępne online: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/153803/gulla_reakcje_psychologiczne_na_sytuacje_epidemiologiczna_covid-19_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Heitzman J., *Wpływ pandemii COVID-19 na zdrowie psychiczne*, „Psychiatr. Pol.” 2020, 54(2), s. 187–198. http://www.psychiatriapolska.pl/uploads/images/PP_2_2020/187Heitzman_PsychiatrPol2020v54i2.pdf

10. Jackson D., Bradbury-Jones C., Baptiste D., Gelling L., Morin K., Neville S., Smith G. D., *Life in the pandemic: Some reflections on nursing in the context of COVID-19*, "Journal of Clinical Nursing" 2020, 29(9–10), s. 1425–1428. <https://doi.org/10.1111/jocn.15257>
11. Jeong H., Yim H.W., Song Y.-J., Ki M., Min J.A., Cho J., Chae J. H., *Mental health status of people isolated due to Middle East respiratory syndrome*, "Epidemiology & Health" 2016, 38, e2016048.
12. Kubler-Ross E., *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1979.
13. Kucharczyk-Capiga J., *Człowiek w świecie VUCA*, 26.07.2019. Dostępne online: <https://www.pwc.pl/pl/artykuly/2019/czlowiek-w-swiecie-VUCA.html>
14. *Major approaches & models of change management*. Dostępne online: <https://mefics.org/pl/major-approaches-models-of-change-management-polski/>
15. Marjanovic Z., Greenglass E.R., Coffey S. *The relevance of psychosocial variables and working conditions in predicting nurses' coping strategies during the SARS crisis: an online questionnaire survey*, "International Journal of Nursing Studies" 2007, 44, s. 991–998. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2006.02.012>
16. Milligan G., McGuinness T., *Mental health needs in a post-disaster environment*, "Journal of Psychiatric Nursing & Mental Health Services" 2009, 47(9), s. 23–30.
17. *Model Kübler-Ross – 5 etapów żałoby*, oprac. A. Domachowska. . Dostępne online: <https://pieknoumyslu.com/model-kubler-ross-etapy-zaloby/>
18. *Psychologiczne etapy reakcji na zmianę według modelu Kübler-Ross*, 21.02.2020. Dostępne online: <https://www.projektgamma.pl/strefa-wiedzy/wiki/etapy-reakcji-na-zmiane>
19. Perrin P.C., McCabe O.L., Everly G.S., Links J.M., *Preparing for an influenza pandemic: mental health considerations*, "Prehospital and Disaster Medicine" 2009, 24(3), s. 223–230.
20. Reynolds D.L., Garay J.R., Deamond S.L., Moran M.K., Gold W., Styra R., *Understanding, compliance and psychological impact of the SARS quarantine experience*, "Epidemiology & Infection" 2008, 136, s. 997–1007. <https://doi.org/10.1017/S0950268807009156>

21. Różańska, D., *Anatomia izolacji. Psycholog: Są osoby, które wpadają w izolację i nie zdają sobie z tego sprawy* [wywiad z psycholog Chylińska J.], „Na Temat Extra” 2017. . Dostępne online: <https://natemat.pl/203295,anatomia-izolacji-psycholog-sa-osoby-ktore-wpadaja-w-izolacje-i-nie-zdaja-sobie-z-tego-sprawy>
22. Santos C.F., *Reflections about the impact of the SARS-COV-2/COVID-19 pandemic on mental health*, “Brazilian Journal of Psychiatry”, 2020, 42(3). <http://dx.doi.org/10.1590/1516-4446-2020-0981>
23. Smith G.D., Ng F., Ho Cheung Li W., *COVID-19: Emerging compassion, courage and resilience in the face of misinformation and adversity*, “Journal of Clinical Nursing” 2020. <https://doi.org/10.1111/jocn.15231>
24. Usher K., Bhullar N., Jackson D., 2020, *Life in the pandemic: Social isolation and mental health*, “Journal of Clinical Nursing”. Dostępne online: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jocn.15290>
25. Wrona-Polańska H., *Psychologiczne aspekty informowania pacjentów o chorobie*, w: Kubačka-Jasiecka D., Ostrowski T. M., *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, Wyd. UJ, Kraków 2005.
26. Yao H., Chen J.H., Xu Y.F., *Patients with mental health disorders in the COVID-19 epidemic*, “Lancet Psychiatry” 2020, 7, e21.

Monika Mazur-Mitrowska – doktor nauk humanistycznych w zakresie filozofii, psycholog (specjalność psychologia kliniczna i osobowości), doradca zawodowy. Posiada kwalifikacje w dziedzinie coachingu, przedsiębiorczości, andragogiki, zarządzania projektami europejskimi i prawa Unii Europejskiej. Ma wieloletnie doświadczenie w pracy naukowej, dydaktycznej, trenerskiej i doradczej. Uczestniczyła w licznych konferencjach, seminariach oraz projektach poświęconych zagadnieniom zawodownawstwa i rynku pracy. Jej zainteresowania dotyczą m.in.: pedagogiki, filozofii i psychologii pracy. Prowadzi działalność badawczą koncentrującą się szczególnie na tematyce doradztwa zawodowego i psychologii pracy. Opublikowała książkę: *Wypalenie zawodowe a poziom kompetencji społecznych i inteligencji emocjonalnej na podstawie grupy zawodowej nauczycieli*, kilkadziesiąt artykułów i współredagowała monografie naukowe.

Iwona Pałgan

**Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana**

RODZINA POCOVIDOWA THE POST-COVID FAMILY

Streszczenie. Przemiany dokonujące się w świecie i ich gwałtowność wywołują również nieustanne zmiany w życiu człowieka. To z kolei wymusza opisywanie, definiowanie oraz wyjaśnienie tych zmian. Najaktualniejszą zmianą jest pandemia koronawirusa. Szalejąca już prawie dwa lata zaraza i związane z nią okresowe kwarantanny wprowadziły w ludzkie życie szereg modyfikacji. Te dotknęły także rodzinę, która stanowi przestrzeń rozwoju i wychowania jednostki. Wobec powyższego celem niniejszego rozdziału jest próba analizy zmian jakie zaszły w okresie pandemii w polskich rodzinach.

Słowa kluczowe: rodzina, rodzina współczesna, zmiany w rodzinie, rodzina pocovidowa

Summary. The changes taking place in the world and their violence cause constant changes in human life. This, in turn, forces their new description, definition and explanation. The most recent change is the coronavirus pandemic – the plague that has been raging for almost two years and the periodic quarantines associated with it have introduced a number of changes into human life, they have also largely affected the family, which is the space for development and upbringing of the individual. In view of the above, the aim of this chapter is an attempt to analyze the changes that took place in Polish families during this period.

Keywords: family, contemporary family, changes in the family, post-COVID family

Epidemia COVID-19 rozpoczęła się jako 17 listopada 2019 r. w Wuhan, w Chinach, a 11 marca 2020 r. została uznana przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) za pandemię. Pandemia spowodowała globalne zakłócenia społeczne i gospodarcze, w tym doprowadziła do opóźnienia lub odwołania wydarzeń sportowych, religijnych, kulturalnych, politycznych, czasowych braków w zaopatrzeniu i wielu innych zawirowań, tysiące ludzi straciło pracę, setki tysięcy zaś życie. Pandemia COVID-19 dotknęła także systemy edukacyjne na całym świecie, prowadząc do zamykania szkół i uczelni. Według monitoringu UNICEF-u 153 kraje wdrażały wtedy zamykanie szkół w całym kraju, a 24 stosowało zamykanie szkół na szczeblu lokalnym, co ma wpływ na około 98,6% światowej populacji uczniów. W maju 2020 r. otwarte były szkoły w 10 krajach¹. Zamykanie szkół miało daleko idące konsekwencje gospodarcze i społeczne, ale przede wszystkim dotknęło uczniów, nauczycieli i ich rodziny. Skutki pandemii są bardziej dotkliwe dla dzieci znajdujących się w niekorzystnej sytuacji i ich rodzin, powodując przerwę w nauce, zaburzenia w odżywianiu, problemy z opieką nad dziećmi i wynikające z tego koszty ekonomiczne dla rodzin, które nie mogły pracować². Wobec tak wielu zmian oczywistym jest, że dokonały się one także w samej rodzinie, jej centrum, jej funkcjonowaniu, charakterze ich członków, i tych właśnie kwestii dotyczyć będzie poniższa analiza.

Słów kilka o rodzinie

Z punktu widzenia pedagogiki rodzina to środowisko wychowawcze, w którym to „funkcjonujące stosunki małżeństwa i pokrewieństwa kształtują relacje wychowawcze między jej członkami”³. Z perspektywy socjologicznej rodzina to instytucja i grupa społeczna i jako taka „stanowi duchowe zjednoczenie szczupłego grona osób, skupionych we wspólnym ognisku domowym aktami wzajemnej pomocy i opieki, oparte na wierze w prawdziwą lub domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną”⁴.

¹ COVID-19 Educational Disruption and Response, UNESCO, 4.03.2020 [dostęp: 25.05.2021]

² Reuters Inc, *Coronavirus deprives nearly 300 million students of their schooling: UNESCO*, “The Telegram”. Dostępne online: www.thetelegram.com [dostęp: 25.05.2021]

³ H. Cudak, *Pedagogika rodziny jako dyscyplina naukowa*, w: *Pedagogika rodziny. Wybrane zagadnienia*, pod red. S. Cudaka, IPiP Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2007, s. 8.

⁴ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 29.

Rodzina jest pierwotnym i najważniejszym miejscem uczestnictwa jednostki w życiu społecznym. Od wieków pomimo różnorodnych przemian zachodzących zarówno w społeczeństwie, jak i w samej rodzinie, stanowi ona środowisko naturalne i niepowtarzalne. Funkcjonująca prawidłowo, daje przestrzeń do wzrastania, poczucia satysfakcji i samorealizacji. I co najważniejsze jest przekazicielem wartości. Od urodzenia aż do śmierci dziecko jest pod wpływem tego, co myślą, w co wierzą, co uznają za najważniejsze, według jakich zasad postępują rodzice i pozostali członkowie rodziny. Towarzyszące życiu rodzinnemu pozytywne i głębokie przeżycia emocjonalne petryfikują w jednostce kultywowane w jej rodzinie wartości, normy i zwyczaje i na stałe spajają z nimi jednostkę. Ciepła, pełna serdeczności i bezpośredniości atmosfera rodzinna sprawia, że członek rodziny chętnie przyjmuje i zachowuje w swoim życiu nawet te wartości, które w jego oczach zatraciły już swoje znaczenie, a były utrzymywane w rodzinie jego dzieciństwa i młodości. Istotne jest, że wprowadzenie dziecka w świat wartości i znaczeń odbywa się w rodzinie samorzutnie, na podstawie głębokiej więzi biologicznej i duchowej, w codziennych kontaktach. „Im jest ich więcej, im są bogatsze w treść, w im bardziej pozytywnej atmosferze przebiegają, w tym bogatszy świat znaczeń wprowadzają siebie nawzajem członkowie rodziny, tym chętniej przyjmują wzajemnie od siebie znaczenie słów, czynów. Przyjmują je wówczas bezwarunkowo. Treść dokonującego się w ramach środowiska rodzinnego przekazu w dużym stopniu warunkuje „jakość” podejmowanych w życiu dojrzałym zachowań” – pisze J. Izdebska⁵.

Rodzina w procesie socjalizacji:

- wprowadza jednostkę w świat wytworów kultury materialno-technicznej i symbolicznej, rozpoznawania przedmiotów ich roli i przeznaczenia;
- strukturyzuje i określa podstawowe wartości, ideały, wzory, które powinny być przedmiotem dążeń i aspiracji młodego pokolenia;
- modeluje postawy wobec konkretnych obiektów, dokonuje ich hierarchizacji, selekcji, ocen i preferencji; uczy stosunku do najbliższego otoczenia;
- ukazuje i wpaja wzory postępowania, rzeczywiste i normatywne, uzasadnione doktrynalnie, środowiskowo lub ideologiczne.

⁵ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, Białystok 2000, s. 182.; L. Szymczyk, *Rola rodziny w rozwijaniu systemu wartości*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2017, 26(1), s. 13.

Dzięki dokonującemu się w rodzinie procesowi socjalizacji dochodzi do poznania pierwszych norm etyczno-moralnych, a w dalszej kolejności rozróżniania dobra i zła i wartościowania otaczającego świata⁶.

Trzeba pamiętać, że w procesie przekazywania wartości dzieci potrzebują wzorca, który mogą obserwować, z którym mogą się identyfikować. Takim wzorem dla dziecka są rodzice. Przekaz wartości, wychowanie ku wartościom to współczesne zadanie i ogromne wyzwanie dla rodziców, by nie doprowadzić do zatracenia tożsamości swojej rodziny, kultury i tradycji środowiska lokalnego, ojczyzny⁷.

Poddając analizie przemiany związane z rodziną, należy także podjąć zagadnienie funkcji rodziny. Funkcje rodziny to „zadania, działania oraz skutki podejmowanych działań, współzależne od siebie, zespolone ze sobą, wzajemnie się warunkujące, tworzące zależność przyczynowo-skutkową”⁸, które rodzina realizuje (lub powinna realizować) wobec swoich członków. Klasyfikacji funkcji rodziny i ich nazewnictwa podejmowało się wielu badaczy. F. Adamski wyszczególnił funkcje:

- prokreacyjną,
- ekonomiczną,
- opiekuńczą,
- socjalizacyjną,
- stratyfikacyjną,
- integracyjną⁹.

Z kolei Z. Tyszka wyodrębnił następujące grupy funkcji rodziny:

- funkcje psychosocjologiczne (prokreacyjna, seksualna),
- funkcje ekonomiczne (materialna, opiekuńcza),

⁶ L. Szymczyk, *Rola rodziny w rozwijaniu systemu wartości*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2017, 26(1), s. 15.

⁷ Ibid., s. 18.

⁸ J. Izdebska, *Dziecko – dzieciństwo – rodzina – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie personalistycznej*, Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku, Białystok 2015, s. 121.

⁹ F. Adamski, *Rodzina...*, op. cit, s. 36

- funkcje społeczno-wyznaczające (legalizacyjno-kontrolna, stratyfikacyjna),
- funkcje socjopsychologiczne (socjalizacyjno-wychowawcza, kulturalna, rekreacyjno-towarzyska, emocjonalno-ekspresyjna)¹⁰.

Natomiast M. Ziemska przypisuje rodzinie funkcje prokreatywne, usługowo-opiekuńcze, socjologiczne oraz psychologiczne¹¹. Zdaniem S. Kawuli z kolei nie ma potrzeby mnożenia funkcji rodziny, gdyż pełni ona funkcje podstawowe wobec swoich członków, a kolejne są tylko jej pochodnymi¹². Wobec tego wskazał on na cztery podstawowe funkcje, które każda rodzina pełni na różnym poziomie i w różnym zakresie. Są nimi: funkcja biologiczno-opiekuńcza, kulturalno-towarzyska, ekonomiczna, wychowawczo-rodzinna¹³. Kolejną klasyfikację funkcji rodziny podaje Krystyna Ostrowska. Wyszczególnia ona następujące funkcje:

- prokreacyjną,
- socjalizacyjną,
- kulturotwórczą,
- opiekuńczo-wychowawczą,
- wspomagania rozwoju osobowości,
- wspomagania rozwoju moralno-religijnego,
- ekonomiczną,
- profilaktyczną¹⁴.

Niezależnie od ilości grup funkcji tworzonych przez badaczy rodziny widać wyraźnie, że jej rola jest nie do przecenienia.

¹⁰ Z. Tyszka, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001, s. 114.

¹¹ M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979, s. 40.

¹² S. Kawula., J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 59.

¹³ Ibid., s. 59.

¹⁴ K. Ostrowska, *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, pod red. K. Ostrowskiej i M. Ryś, Centrum MPPP MEN, Warszawa 1999, s. 134–152.

Przemiany w rodzinie

Rodzina jako taka przez wieki przeszła szereg znaczących przemian, na którą złożyło się szereg czynników, jak np. industrializacja i wynikająca z niej urbanizacja, rozwój nauki i oświaty czy też wzmożona ruchliwość społeczna. Powstające licznie zakłady przemysłowe zaczęły wypierać prywatną produkcję rodzinną, zmieniając status ekonomiczny rodziny. W dużych wielopokoleniowych rodzinach doszło do osłabienia więzi między jej członkami, w wyniku czego wyodrębniła się rodzina dwupokoleniowa, posiadająca własne odrębne mieszkanie, gdzie zawodowo pracowali oboje małżonkowie. Zwiększyła się wewnątrzrodzinna tolerancja oraz akceptacja egalitaryzmu w rodzinie (zwłaszcza małżeńskiego). Z epoką postindustrialną związane są także takie zmiany w obrębie życia i funkcjonowania rodzin, jak: „zmniejszenie udziału sektora produkcyjnego w gospodarce; wzrost znaczenia sektora usług materialnych i niematerialnych; stopniowa redukcja pracy fizycznej na rzecz powiększania się sfer pracy umysłowej; wzrost liczby naukowców i instytucji nauki; automatyzacja; rozwój międzynarodowych firm produkcyjnych i usługowych; wzmożona ruchliwość przestrzenna ludności; radykalne przeobrażenia struktury społeczeństw; znaczna liberalizacja regulatorów życia społecznego; nasilająca się autonomizacja jednostek”¹⁵. Z kolei do swoistych dla rodziny epoki postindustrialnej procesów należą: „wzrost zatrudnienia kobiet nie tylko z powodów finansowych (np. samorealizacja); egalitaryzacja wewnątrzrodzinna; dyferencjacja norm i wartości u członków rodziny; stopniowa marginalizacja wartości tradycyjnych (też rodzinnych); autonomizacja poszczególnych członków rodziny; indywidualizacja form aktywności podejmowanych w rodzinie; osłabienie spójności rodzin; narastanie konfliktów małżeńskich i znaczące zwiększenie liczby rozwodów; zwiększenie się liczby osób żyjących w konkubinacie lub samotnie; postępująca patologizacja społeczna i psychospołeczna jednostek, mającą istotny wpływ na funkcjonowanie rodzin; wzrost komfortu życiowego rodzin”¹⁶. Istotne jest, że jednostka zaczęła odczuwać swoją własną indywidualność w rodzinie, mogła realizować swoje dążenia i pragnienia, a rodzina to akceptowała, ponadto świat zewnętrzny zaczął oferować rodzinie o wiele więcej możliwości rozwoju niż dotychczas. Kolejna zmiana to fakt, iż dla małżonków ważna staje się satysfakcja z życia rodzinnego i małżeńskiego. Niejednokrotnie jej brak stanowi podstawę do rozwodu lub separacji. Dla coraz większej grupy ludzi ważniejsza stała się jakość życia w rodzinie niż jej trwałość¹⁷.

¹⁵ T. Róžański, *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, „Teologia i Człowiek” 2015, 4, s. 131–133.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

Zdaniem S. Kawuli struktury małżeńsko-rodzinne ulegają ewolucyjnym przeobrażeniom w obszarze obyczajowości, zwłaszcza w społeczeństwach bardziej liberalnych, od małżeństw dwurodzicielskich, zalegalizowanych, ku związkom jedno- bądź dwurodzicielskim, czasowo lub na stałe pozbawionym prawnej podstawy funkcjonowania. Z kolei T. Biernat zwraca uwagę, iż coraz częściej w najnowszych definicjach rodziny pojawiają się sformułowania, jak np. związki kohabitacyjne, homoseksualne, bezdzietne z wyboru, co jego zdaniem „przyczynia się do zacierania prawdy o jej naturze i powołaniu, w istocie zmienia jej tożsamość”¹⁸.

A. Toffler wskazuje, iż współcześnie liczba rodzin dwupokoleniowych nieustannie ulega zmniejszeniu, na rzecz innych form życia rodzinnego. Zwiększa się liczba osób żyjących samotnie, poza rodziną, jak również rozwiedzionych. Coraz powszechniejsze stają się też związki niesformalizowane oraz pojawia się także coraz więcej par świadomie rezygnujących z posiadania dzieci. Toffler pisze: „W wysoko rozwiniętych krajach obserwujemy dziś niesamowitą różnorodność form rodziny: współlistnieją obok siebie, jak nigdy przedtem, małżeństwa homoseksualne, komuny, grupy ludzi starszych łągących ku sobie, by dzielić koszty utrzymania (a niekiedy również seks), skupiska plemienne wśród niektórych mniejszości etnicznych i wiele innych. Istnieją małżeństwa kontraktowe, małżeństwa-seriale [...], rodziny gromadne i najróżniejsze zbiorowiska ludzi związanych zażyłością, którzy współżyją ze sobą seksualnie lub nie, jak również rodziny, w których matka i ojciec mieszkają i pracują w dwóch różnych miastach”¹⁹.

L. Duberman również sygnalizuje pojawienie się nowych form życia rodzinnego, odmiennego od tradycyjnej rodziny dwupokoleniowej:

- małżeństwo grupowe – składa się z kilku kobiet i mężczyzn, którzy pozostając w związkach małżeńskich, nawzajem świadczą sobie usługi seksualne; dzieci są niejako wspólne, a kwestie biologiczne nie mają większego znaczenia; panuje zasada podziału zarobków, obowiązków, zadań;
- rodziny wspólnotowe – złożone zwykle z kilku par monogamicznych i ich dzieci; zarobki, dobra materialne, zadania są wspólne, nie dotyczy to jednak sfery seksualnej;

¹⁸ T. Biernat, *O przemianach definiowania rodziny i ich konsekwencjach*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2009, 1, s. 36–37.

¹⁹ A. Toffler, *Trzecia fala*, Warszawa 1997, s. 326–328.

- niezamężne małżeństwa – składają się z osób będących w stanie wolnym, ale tworzących parę; często osoby te posiadają wspólny budżet;
- rodziny bez dzieci z pracującymi partnerami – pary małżeńskie, które nie planują dzieci; obie strony zaś dążą do spełnienia się w pracy zawodowej;
- rodziny z dziećmi z pracującymi partnerami – oboje małżonkowie pracują zawodowo, utrzymują gospodarstwo domowe, realizują zadania i posiadają lub planują potomstwo;
- rodziny z jednym rodzicem – są efektem rozwodu, śmierci współmałżonka lub niezamężnego rodzicielstwa;
- rodziny rekonstruowane – powstają, gdy co najmniej jedno z małżonków wprowadza do nowego związku małżeńskiego jedno bądź więcej dzieci z poprzedniego małżeństwa²⁰.

Współczesna rodzina staje się coraz mniejsza, a dziecko przestaje być najważniejszym celem życia rodzinnego. W pewnym sensie zmieniły się priorytety zamiast koncentracji na potrzebach emocjonalnych dzieci, rodzice koncentrują się na zaspokajaniu ich potrzeb materialnych. Rodzice spędzają coraz więcej czasu w pracy, kosztem czasu poświęcanego dzieciom, co wpływa negatywnie na rozwój osobowości dzieci²¹.

Początek końca rodziny?

Mając na względzie wszelkie zmiany i przemiany, jakie zaszły w rodzinie, w literaturze, wyróżnia się następujące fazy dekonstrukcji rodziny:

- oddzielenie seksualności człowieka od prokreacji;
- oddzielenie prokreacji od rodziny i małżeństwa;
- oddzielenie małżeństwa od rodziny;
- zastąpienie pojęcia rodziny kategorią życia rodzinnego.

Coraz więcej różnorodnych alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego jest aprobowanych społecznie i legalizowanych – zwykle po pewnym czasie, *ex post facto* – przez prawo.

²⁰ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa 2005, s. 86–87.

²¹ T. Róžański, *Z problematyki...*, op. cit.

Socjologowie wskazują wydłużanie czasu zakładania rodziny i jej destabilizację. Procesy te przejawiają się poprzez:

- a) spadek liczby zawieranych małżeństw przy równoczesnym wzroście liczby związków nieformalnych,
- b) opóźnianie decyzji o zawarciu związku małżeńskiego,
- c) rosnącą popularność alternatywnych form tworzenia rodziny, np. związków kohabitacyjnych i związków typu Living-Apart-Together,
- d) odkładanie decyzji o urodzeniu dziecka na później lub całkowita rezygnacja z macierzyństwa,
- e) wzrost liczby dzieci urodzonych poza małżeństwem,
- f) rosnącą liczbę separacji i rozwodów²².

Jeszcze inne czynniki tworzące zagrożenie dla funkcjonowania rodziny to:

- koncentracja na własnym samorozwoju obu stron związku, co utrudnia realizację ról zawodowych i rodzinnych,
- problemy komunikacyjne w małżeństwie, poddawanie się w przypadku trudności, rezygnacja z negocjacji i walki o małżeństwo,
- powszechna akceptacja społeczna rozwodów, która ułatwia podejmowanie decyzji o rozwiązaniu małżeństwa,
- drastyczna zmiana norm społecznych – akceptacja i przyzwolenie na istnienie związków nieformalnych,
- „wydłużona młodość” – ucieczka od zobowiązań, korzystanie z życia, rozwiązłość,
- koncentracja na karierze zawodowej²³.

Jak pisze J. Górniewicz „mamy współcześnie do czynienia z kryzysem ekonomicznym, a także moralnym, ponieważ upadła jedna formacja kulturowa, jeden system wartości, a jeszcze nie został uznany nowy system. Ludzie zostali pozbawieni moralnego oparcia w trwałych wartościach, a opanowanie nowych wymaga czasu i kolejnych doświadczeń społecznych. Autor podkreśla, że do powszechnych

²² M. Wieteska, *Próba zdefiniowania kohabitacji w opozycji do małżeństwa*, „Wycho-
wanie w Rodzinie” 2018,17(1), s. 417–436.

²³ *Rodzina wobec wyzwań współczesności*. Wybrane problemy, red. I. Taranowicz i S. Grotowski, Wrocław 2015, s. 18.

zjawisk [...] należą: oszustwa, kradzieże, nierealizowanie podjętych zobowiązań, a także walki międzypartyjne, kłótnie polityczne, konflikty światopoglądowe, bezpardonowe metody walki o władzę i stanowiska”.²⁴

Mimo iż jak podają badania CBOS, rodzinę stanowią małżonkowie z dziećmi (99% wskazań) to jednak powszechne jest również przekonanie, że rodziną są osoby pozostające w związku nieformalnym i wychowujące dzieci z tego związku (78% wskazań)²⁵.

Na szczęście: rodzina – jakkolwiek rozumiana – wciąż ma dla Polaków ogromne znaczenie i stanowi podstawową wartość ich codziennego życia. Jak wynika z deklaracji, wśród najważniejszych wartości, jakimi Polacy kierują się w codziennym życiu, szczęście rodzinne zajmuje niezmiennie pierwsze miejsce²⁶. Wciąż zdecydowana większość badanych (87%) stoi na stanowisku, że do pełni szczęścia człowiek potrzebuje rodziny.

Rodzina pocovidowa

Trwająca prawie dwa lata pandemia i towarzyszące jej kwarantanny, „lockdowny” zmieniły m.in. funkcjonowanie polskich rodzin. Po pierwszych dniach radości płynącej z szansy wspólnego spędzania czasu pojawiło się szereg trudności. Okazało się, że szczególnie intensywność i bliskość kontaktów rodzinnych może powodować napięcia, nieprzyjemne sytuacje i nowe problemy, a tych niestety było wiele. Pierwsze tygodnie rozprzestrzeniania się wirusa i pierwsza kwarantanna to okres strachu o siebie, najbliższych, stres związany z nową sytuacją będącą zagrożeniem. Dotąd ani nasze, ani poprzednie pokolenia nie zetknęły się z epidemią. Media przekazują sprzeczne informacje, nie zawsze prawdziwe. Przymusowa izolacja, konieczność rezygnacji z wielu planów, utrata pracy to tylko niektóre z problemów.

W Polsce pierwszy przypadek COVID-19 oficjalnie zarejestrowano 4 marca 2021 r., 12 marca zostały zamknięte szkoły, a 20 marca ogłoszono w Polsce stan epidemii. W ciągu kilkunastu dni rzeczywistość polskich rodzin zmieniła się diametralnie, a wpływ na to miały m.in. poniższe czynniki:

²⁴ S. Zalewska, *Wartości we współczesnej rodzinie. Pomiędzy deklaracją a czynem*, „Society Register” 2017, 1(1), 183–198. J. Górniewicz, *Teoria wychowania. Wybrane problemy*. Wydawnictwo Glob, Toruń-Olsztyn 1996.

²⁵ R. Boguszewski, *Współczesne znaczenie i rozumienie rodziny w Polsce*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2015, 59, 4(232), s.129.

²⁶ A. Kwak, *Rodzina...*, op. cit, s. 31.

1) zdalny system edukacji wymusił na dzieciach i ich opiekunach przeorganizowanie codziennego trybu życia i przystosowanie warunków domowych do wymogów zajęć szkolnych, ale także ekspresową naukę korzystania z różnorodnych programów komputerowych i sprzętu. Ogólny chaos jaki zapanował przez pierwszy okres nauki (brak sprzętu, nieumiejętność obsługi, brak jednej konkretnej platformy nauczania) zmusił rodziców do znacznego zaangażowania się w proces nauczania. W skrajnych przypadkach niektórzy z nich ponownie przerobili semestr nauki zamiast dziecka. Dopiero rok szkolny 2020/2021 przyniósł ustabilizowanie sytuacji, nie zmieniło to jednak faktu, że dzieci nadal przebywały cały czas w domu i wymagały zorganizowania opieki;

2) zdalna praca dorosłych – w roku 2019 *Talent Place* ogłosił raport, z którego wynika, że sprawy urzędowe w sposób zdalny załatwiała 40,4% osób w wieku 16–74 lata. W marcu 2020 r. zaszła znaczna zmiana – pracodawcy uzyskali prawo wprowadzenia pracy zdalnej, z czego bardzo chętnie skorzystało wiele firm i instytucji. Sytuacja ta postawiła rodziców i opiekunów dzieci w ciężkim położeniu. Pandemia ograniczyła kontakty rodzinne, do tej pory wiele rodzin w opiece nad dzieckiem korzystało z pomocy dziadków czy innych krewnych, a także opiekunek, tymczasem ryzyko zarażenia zlikwidowało tę możliwość. Rodzice musieli pracować zdalnie lub tradycyjnie, przejąć część obowiązków szkoły, zorganizować opiekę nad dziećmi, co zaowocowało podenerwowaniem, konfliktami, problemami w organizacji życia rodzinnego. Ponadto okresowo w trakcie pandemii wprowadzane zostają obostrzenia zakazujące swobodnego przemieszczania się osób małoletnich bez towarzystwa opiekunów prawnych. To z kolei spowodowało, że wiele dzieci zostało do godziny 16–17 uwięzione w domu, zwłaszcza te mieszkające w blokach, bowiem w tych godzinach rodzice pracowali a starsze rodzeństwo uczestniczyło w zajęciach szkolnych. Również starsze dzieci po zakończeniu lekcji były pozostawione same sobie. Normą stały się sytuacje, gdy rodzic pracował, brał udział w zdalnych spotkaniach z dzieckiem na kolanach czy też zajmując się dzieckiem, np. w ogrodzie;

3) w jeszcze trudniejszej sytuacji znalazły się rodziny pracowników służb medycznych, mundurowych, osób zatrudnionych w domach opieki oraz innych placówkach, w których pojawiło się zwiększone ryzyko transmisji wirusa ze środowiska zawodowego do rodzinnego. Musieli się zmierzyć z wydłużonymi godzinami pracy czy na przykład koniecznością dobrowolnej izolacji od swoich rodzin, korzystaniem na przykład z mieszkań służbowych lub wynajętych prywatnych lokali. Dla partnerów pracowników służb medycznych oznaczało to okresowe przejście wszystkich obowiązków domowych, a dla dzieci konieczność nie

zawsze zrozumiałego rozdzielania się z rodzicem. Z kolei osobom, które zostały w domach towarzyszy natomiast nieustanne obawy – nie tylko w pracy, ale także w środowisku domowym;

4) w efekcie pandemii wiele branż zaczęło zawieszać działalność lub wręcz ją zamykać, co spowodowało czasowe lub stałe bezrobocie dla wielu ludzi. Powodowało to nie tylko zubożenie wielu rodzin, przez co zmienił się sposób ich życia. Wszystko to wywoływało również szereg konfliktów i problemów wewnątrzrodzinnych. Sytuacja ta mogła też wpłynąć na odłożenie decyzji o potomstwie;

5) z powyższym wiąże się też kwestia pozostawiania na często niewielkiej przestrzeni kilku osób przez 24 h na dobę przez kilka kilkanaście tygodni, co doprowadziło albo do zacieśnienia więzi i umocnienia rodziny lub przeciwnie do jej rozpadu i rozwodów²⁷;

6) tragedia powiększa się, kiedy ktoś z domowników zachoruje na COVID-19 lub też umrze. Utarta członka rodziny lub jego choroba jest ogromną traumą dla wszystkich domowników, zwłaszcza jeśli zmienia się przy tym jej funkcjonowanie, np. poprzez konieczność opieki, utrata płynności finansowej, wsparcia. Ważne jest, by drugi z rodziców potrafił dać wsparcie dzieciom i potrafił odnaleźć się w zaistniałej sytuacji, jeśli jednak popadnie on w załamanie i nie poradzi sobie z sytuacją, dzieci zostają pozostawione same sobie i w skrajnych przypadkach, przy braku wsparcia dalszych członków rodziny uniemożliwionego przez pandemię, może dojść do rozpadu rodziny.

Nie można tu zapominać o dzieciach i młodzieży z rodzin zaniedbanych czy patologicznych lub też ubogich, gdzie dostęp do komputera jest utrudniony, a rodzice nie stanowią wsparcia, a wręcz utrudniają funkcjonowanie w nowej sytuacji. Niejednokrotnie dla tych dzieci szkoła była wytchnieniem czy wsparciem, którego teraz zostali pozbawieni. W tragicznej wręcz sytuacji znalazły się dzieci w placówkach wychowawczych, które zostały pozbawione kontaktu z rodziną biologiczną. Podobny los stał się udziałem osób starszych i chorych, które pozostając pod opieką Domów Pomocy Społecznej, stracili możliwość regularnego kontaktu ze światem zewnętrznym²⁸.

Pomimo iż kwestia wpływu pandemii na psychikę jest przedmiotem kolejnego rozdziału, nie można tu jednak tej kwestii całkowicie pominąć, gdyż ma

²⁷ E. Abroziak, *Wpływ pandemii COVID-19 na funkcjonowanie rodziny*, Łódź 2020, s. 7–10.

²⁸ Ibid.

ona znaczący czy wręcz ogromny wpływ na zachowania poszczególnych członków rodziny i jej samej jako całości. Naukowcy z *Department of Psychological Medicine Kings College London* przeanalizowali 3163 publikacji na temat wpływu pandemii na psychikę. Z przeprowadzonej analizy wynika, że większość osób poddanych kwarantannie prezentowała psychologiczne objawy stresu, takie jak: wyczerpanie emocjonalne, zaburzenia depresyjne, stres, drażliwość, bezsenność, cechy PTSD. Brak profesjonalnej pomocy i wsparcia może powodować odreagowywanie napięcia w domu. Stres to m.in. problemy komunikacyjne w rodzinie, brak cierpliwości do dzieci i współmałżonka, niechęć do angażowania się w sprawy rodziny. To z kolei może prowadzić do uzależnienia np. od alkoholu, leków, do depresji, w skrajnych wypadkach do samobójstwa. Praca w COVID-19 zwiększa także ryzyko wypalenia zawodowego, które to w efekcie wywołuje przewlekłe zmęczenie, zmniejszenie motywacji i chęci do pracy, negatywne podejście do relacji międzyludzkich, słabszą efektywność i pewność siebie, większą drażliwość i nerwowość, czy wręcz agresję – a ta zaś nasila lub wywołuje w skrajnych przypadkach przemoc domową.

Jednakże w pandemii najwięcej ucierpiały dzieci. Te o cechach introwertycznych z pewnością lepiej zniosły konieczność ustawicznej, konsekwentnej i samodzielnej pracy, zwłaszcza jeśli miały przy tym wsparcie rodziców. Gorzej z dziećmi ekstrawertycznymi, które do prawidłowego funkcjonowania potrzebują bodźców, zabawy, towarzystwa, ruchu; takie osoby mogą mieć problemy z nauką zdalną, a przede wszystkim jej efektywnością, sytuacja ta w ich przypadku może wpływać także na motywację do nauki i wywoływać negatywne zachowania, objawiające się apatią, zmęczeniem, niegrzecznym postępowaniem. Niestety w obu przypadkach intro- i ekstrawertycy mają problemy z relacjami społecznymi, poprzez brak bezpośrednich kontaktów z kolegami. Dzieci introwertyczne w wyniku braku kontaktu z rówieśnikami, tracą możliwość socjalizacji i treningu kompetencji psychospołecznych, a dzieci ekstrawertyczne, będą intensywnie poszukiwać kontaktu i aprobaty w środowisku on-line, na forach internetowych, w social media i grach społecznościowych²⁹.

Eksperti z Instytutu Matki i Dziecka, przygotowali 12 pytań, które dotyczyły najważniejszych problemów i potrzeb nastolatków w tym trudnym czasie oraz tego jakie mają sposoby radzenia sobie w tej niespodziewanej sytuacji. Analiza wyników pokazała, iż młodym ludziom potrzeba:

²⁹ Ibid.

- częstszych kontaktów online z kolegami,
- wydzielenia czasu i miejsca tylko dla siebie w domu,
- posiadania własnego komputera,
- informacji, jak chronić siebie i innych przed chorobą,
- informacji, jak prowadzić zdrowy styl życia będąc w domu,
- wiedzy o tym, do kogo można się zwrócić w razie poważnych problemów,
- poprawy umiejętności gospodarowania czasem,
- Poczucia, że jest się potrzebnym innym osobom,
- wspierania innych,
- oraz wsparcia rodziców.

Zaś brak im:

- ruchu na świeżym powietrzu,
- możliwości wyjazdu poza miejsce zamieszkania,
- pełnego dostępu do Internetu.

Warto przytoczyć niektóre odpowiedzi: „[brak nam] [o]gromnego wsparcia i pozytywnej kontroli dorosłych. Jesteśmy bardzo zagubieni”; „wsparcia nauczycieli a nie naskakiwania na nas :)”; „Myślę, że bardzo wielu z nas jest już zmęczonych psychicznie. Teraz dojrzewamy i potrzebujemy kontaktu z rówieśnikami... Jakiś plan, żeby łatwiej było nam się poczuć jak w szkole, że mamy coś organizowane, bo niektórych trochę przestrasza to, że sami musimy organizować czas, nie wiedzą jak to zrobić”; „Brakuje nam przede wszystkim poczucia bezpieczeństwa i wsparcia, ze względu na brak możliwości spotkania się ze znajomymi. Brakuje nam wiedzy na temat naszej przyszłości, matur, studiów...”; „Najbardziej brakuje mi aktywnego trybu życia i sportu oraz otwartej przestrzeni. W domu czuję się jak w więzieniu, zamknięta, bez możliwości wyjścia”; „Brak Internetu, stałego łącza”; „Brak możliwości korzystania z medycznej opieki specjalistycznej, np.: stomatolog, ginekolog”; „Rodzice mają większy problem ode mnie. Nie wiem, jak im pomóc i się o nich martwić. Nie wiem, jak ich wspierać”³⁰.

W bardzo trudnej sytuacji znajdują się dzieci, które regularnie uczęszczały na terapie, sesje psychologiczne, były objęte różnorodnym wsparciem kadry pedagogicznej czy medycznej. Realizacja powyższego poprzez teleporady nie sprawdza się,

³⁰ *Młodzież w czasach pandemii? czyli jak sobie radzą nastolatki*, file:///C:/Users/Iwona/Downloads/IMID_prezentacja_30_04.pdf [dostęp: 21.08.2021]

dzieci nie są w stanie tak samo otworzyć się, zwłaszcza jeśli w pokoju obok są rodzice. Ponadto brak ciągłej obserwacji dzieci w szkole przez pedagogów, nauczycieli czy też rodzin przez pracowników socjalnych uniemożliwia zaobserwowanie, wczesne wykrycie oraz interwencję zachowań, które w przyszłości mogą być dla dziecka niebezpieczne, jak np. nałogi, ataki agresji, problemy z socjalizacją, zaburzenia w nauce np., kwestia lateralizacji, czy też kwestia samej patologizacji rodziny, jak np. przemoc w domu, alkoholizm itp. sytuacje niebezpieczne zwłaszcza dla dziecka. U dzieci w wieku przedszkolnym w porę niedostrzeżone problemy te mogą skutkować np. problemami zdrowotnymi, regresją do wcześniejszych stadiów rozwojowych, zachowaniami lękowymi, moczeniem się, częstszymi chorobami. Starsze dzieci zaś, nie mając wsparcia w dorosłych, uciekają w uzależnienia od gier i Internetu, nawiązują kontakty z osobami poznanymi w sieci, popadają w depresje. Niepokojące czy wręcz niebezpieczny jest wzrost i zaostrzenie przemocy domowej w środowiskach, w których miała już ona miejsce, lub też pojawienie się jej w przypadku rodzin, w których partnerzy np. stracili pracę, czy też nie potrafią poradzić sobie z izolacją – małą przestrzeń, cały czas ci sami ludzie, lęk, niepokój, życie w przewlekłym stresie, nadmiar obowiązków, a dostęp do wsparcia i pomocy został ograniczony. „W marcu 2019 r. w Polsce policja założyła 6373 Niebieskie karty. W całym pierwszym kwartale ubiegłego roku było ich 18 481. W analogicznym okresie 2020 r. było to 17 077. W samym marcu 5307. Spadła zarówno liczba wypełnionych formularzy wszczynających procedurę (5235 w marcu 2019 r. do 4369 w marcu 2020 r.), jak i liczba formularzy dotyczących kolejnych przypadków przemocy w rodzinie w trakcie trwającej procedury (1138 do 938)”³¹.

Negatywne konsekwencje dla rodzin obrazuje rysunek 1.

Rys. 1. Negatywne konsekwencje dla rodzin

ŹRÓDŁO: E. ABROZIAK, *WPLYW PANDEMII COVID-19 NA FUNKCJONOWANIE RODZINY*, ŁÓDŹ 2020, S.23.

³¹ E. Abroziak, *Wpływ...*, op. cit.

Nie wszystkim jednak izolacja i epidemia przyniosły problemy i kłopoty. Wiele rodzin zbliżyło się do siebie, poprawiło swoje relacje, na nowo się poznało, nauczyło razem spędzać czas, poprawiło wzajemną komunikację. Wspominane już badania Instytutu Matki i Dziecka wskazały także na pozytywne aspekty izolacji:

- wspólne spędzanie czasu
- rozwijanie zainteresowań i odkrywanie zdolności,
- nauka gotowania,
- troska o dom – remont, porządki,
- docenienie tego co się ma,
- uprawianie sportu,
- pomoc innym,
- uczenie obsługi komputera lub smartfona (np. seniorów, rodziców itp.),
- pomoc kolegom/rodzeństwu w odrabianiu lekcji,
- utrzymanie regularnego kontaktu telefonicznego lub przez Internet z osobami,
- które muszą być odizolowane (np. osoby starsze, na kwarantannie itp.).

Ankietowani odpowiadali następująco: „Gram często całą rodziną w gry planszowe, a wcześniej robiłem to bardzo rzadko”; „Rzeczą, która również łagodzi mój stres i negatywne emocje, są muzyka i sport...”; „Nauczyłem się smażyć i robić tortille. Z nudy w okresie wielkanocnym stałem się bardziej twórczy.”; „Bardzo ważna jest aktywność fizyczna, sam trenuję, ale nie z przymusu tylko dla przyjemności... Dobre emocje spowodowane treningiem zajmują miejsce negatywnych, więc prawie wcale się nie stresuję...”; „Docenianie tego, co się w tej chwili ma, to daje mi nadzieję, że będzie lepiej”; „Przed życiem w kwarantannie myślałam, że moje życie jest nudne i dopiero teraz widzę, jak bardzo się myliłam...”; „Zaczęłam ćwiczyć i dbać o siebie, mam więcej czasu więc staram się odnaleźć to, co lubię – to mój sposób na stres, sprzątam, gotuję, kwarantanna to czas, aby polubić spędzać czas sam ze sobą – to daje spokój”³².

Bieżąca sytuacja szybko nie ulegnie zmianie, a efekty półtorarocznej pracy i nauki zdalnej oraz izolacji społecznej już widać, zwłaszcza wśród dzieci – znale-

³² *Młodzież w czasach pandemii? czyli jak sobie radzą nastolatki*, file:///C:/Users/Iwona/Downloads/IMID_prezentacja_30_04.pdf [dostęp: 22.08.2021]

zienie terminu wizyty u psychologa graniczy z cudem. Co zrobić, by nie stracić „normalności”? Warunkiem zaistnienia pozytywnych efektów w rodzinie jest:

- przede wszystkim świadome podejście rodziców/opiekunów do ułożenia życia rodziny w ekstremalnej sytuacji pandemii, ich zdolność zarządzania własnymi emocjami i zapewnienia dzieciom bezpiecznych warunków do rozwoju,
- otwarta komunikacja i pozytywne nastawienie,
- niezaniechanie kontaktów z dziadkami i dalszą rodziną nawet poprzez Internet – poprzez telekonferencję można wspólnie zjeść obiad czy zagrać w grę,
- szybkie wsparcie rodzin w obszarze umiejętności rozwiązywania konfliktów, poprzez mediację, treningi komunikacji, edukację finansową oraz dostęp do bezpłatnego wsparcia psychoterapeutycznego dla par.
- prowadzenie edukacji wśród podopiecznych, dotyczącej dostępności instytucji, organizacji i osób, udzielających wyżej wymienionej pomocy,
- według psycholog M. Maciejak „w takiej sytuacji dobrze jest zwrócić uwagę na to, na co mamy wpływ. Pomocne będą plany dnia, przygotowanie dorosłych i dzieci do pewnej ramówki. Wstajemy mniej więcej o tej samej porze i mamy plan dnia, który realizujemy. Jest w nim miejsce na czas wspólny i – co jest szalenie ważne – czas, który ma każdy z nas dla siebie. Tam, gdzie są małe dzieci, starajmy się tak zorganizować opiekę nad nimi, żeby czasem tylko jeden rodzic zajmował się dziećmi, a drugi w tym czasie mógł odpocząć. No i rozmawiamy o emocjach. Już samo podzielenie się nimi w czasie rozmowy ma działanie terapeutyczne. Zwracajmy też uwagę, w jakich słowach będziemy wyrażać nasze emocje. Jeżeli będziemy używać sformułowań typu: „dramatyczne”, „okropne”, „przerażające”, to nasze emocje będą jeszcze bardziej się podnosiły, a przecież nie o to chodzi”³³.

Reasumując, niektóre rodziny bardzo dobrze radzą sobie w okresie pandemii, niestety są jednak i takie, dla których życie zmieniło się diametralnie, czasami stając się nie do zniesienia. **Rodziny zorganizowane i stabilne, które potrafią** idealnie wszystko zaplanować i zorganizować oraz zachęcić dzieci do nauki zdalnej, o wiele lepiej sobie radzą z wymuszoną kwarantanną domową. Dzieci

³³ M. Maciejak, K. Domagała-Pereira, *Koronakryzys w rodzinie. Tryb „na przetrwanie”*, <https://www.dw.com/pl/koronakryzys-w-rodzinie-tryb-na-przetrwanie/a-53010905> [dostęp: 22.08.2021]

wiedzą, kiedy i ile czasu ma poświęcić na naukę, kiedy jest czas na posiłek, a kiedy na relaks po odrobieniu lekcji, a sami rodzice dają dobry przykład. Jeżeli pracują zdalnie, najczęściej funkcjonują podobnie do dziecka. W ten sposób wszyscy członkowie rodziny motywują się nawzajem, jak prawidłowo radzić sobie w zaistniałej sytuacji częstszego niż przed pandemią przebywania w domu. Dzieci, widząc, jak rodzice się zachowują i dostrzegając spójność tych zachowań z ich słowami, chętniej się dostosowują do ich zaleceń i sugestii. W tak zorganizowanym domu rodzina radzi sobie dobrze, pomimo nieustannego przebywania ze sobą.

Rodziny nieorganizowane i niestabilne, gdzie życie toczy się spontanicznie, a każdy żyje osobno, mimo iż w jednym domu, w momencie nagłej izolacji i zagrożenia nie potrafią się odnaleźć, nie są przyzwyczajeni do rutyny i obowiązkowości, jak np. kontrolni nad nauką zdalną pociech czy zorganizowania im czasu wolnego i opieki. Zaczynają nawzajem się obwiniać, komunikacja w rodzinie zawodzi, nawarstwiają się konflikty – dochodzi do wewnętrznego kryzysu, zamiast jego niwelacji.

**W rodzinach patologicznych, gdzie wcześniej miały miejsce zachowania, takie jak np. alkoholizm, problem narkotyków, bezrobocie, przemoc domowa czy agresja, nieustanne przebywania w domu może doprowadzić do nasilenie się tego typu zachowań nie mniej jednak sytuacja może być odwrotna. Członkom rodziny zaczyna zależeć na sobie w większym stopniu niż wcześniej, a rodzina się odra-
dza³⁴.**

Powyższe scenariusze uzależnione są od kondycji, w jakiej dana rodzina była przed pandemią koronawirusa. Jeżeli rodzina funkcjonowała prawidłowo i w zgodzie z dziećmi, sytuacja pandemii niewiele w tej rodzinie zmieni. Jeśli zaś rodzina była w jakimś stopniu niestabilna, istniało zagrożenie kryzysu. „Z drugiej jednak strony, pandemia koronawirusa może stanowić pewien impuls skłaniający do refleksji, który pozytywnie wpłynie na zmianę funkcjonowania rodziny nieorganizowanej i patologicznej”³⁵.

³⁴ M. Rewera, *Funkcjonowanie rodziny w dobie pandemii koronawirusa*, „Kurier Nauczycielski”, <https://www.kuriernauczycielski.pl/funkcjonowanie-rodziny-w-dobie-pandemii-koronawirusa/> [dostęp: 22.08.2022]

³⁵ Ibid.

Podsumowanie

Rodzina pomimo licznych kryzysów, jakie przeszła na przestrzeni wieków oraz wywołanych obecną walką z COVID-19, na szczęście ciągle jeszcze nie utraciła „swojego uprzywilejowanego miejsca w polskim społeczeństwie i nadal jest w stanie przeciwdziałać destrukcji ładu społeczno-kulturowego i czynnie uczestniczyć w kształtowaniu życia publicznego”³⁶. Pomimo zmian zachodzących w rodzinie jej kształcie i formie, utrzymującej się stosunkowo dużej liczby rozwodów w Polsce oraz rosnącego przyzwolenia społecznego na taki stan, rodzina nadal jest mocno zakorzeniona w świadomości ludzi i praktyce życia społecznego, a także jej tradycyjny model. Rodzina niezmiennie jest – jak wynika z deklaracji badanych przez CBOS – podstawową wartością w polskim społeczeństwie, instytucją niezastąpioną tak dla poszczególnych osób, jak i całych społeczności, a także jako gwarant trwałości gatunku ludzkiego³⁷. Jako taka zatem powinna być przedmiotem szczególnej troski tak zarówno państwa, jak i jej członków, zwłaszcza podczas nowych współczesnych zagrożeń, jak epidemia koronawirusa COVID-19.

Bibliografia:

1. Abroziak E., *Wpływ pandemii COVID-19 na funkcjonowanie rodziny*, Łódź 2020, s. 7–10.
2. Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 29.
3. Biernat T., *O przemianach definiowania rodziny i ich konsekwencjach*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2009, 1, s. 36–37.
4. Boguszewski R., *Współczesne znaczenie i rozumienie rodziny w Polsce*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2015, 59, 4(232), s. 129.

³⁶ W. Świątkiewicz, *Kapitał społeczno-kulturowy rodziny w województwie śląskim*, w: *Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, pod red. L. Frąckiewicza, Katowice 2005, s. 247–265.

³⁷ N. Iwańska-Siwiek, *Wartościowanie alternatywnych form rodziny we współczesnej polszczyźnie*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2020.

5. *COVID-19 Educational Disruption and Response*, UNESCO, 4.03.2020 [dostęp: 25.05.2021].
6. Cudak H. *Pedagogika rodziny jako dyscyplina naukowa*, w: *Pedagogika rodziny. Wybrane zagadnienia*, pod red. Cudaka, IPiP Akademii Świętokrzyskiej Kielce 2007, s. 8.
7. Górniewicz J. *Teoria wychowania. Wybrane problemy*. Wydawnictwo Glob, Toruń–Olsztyn 1996.
8. Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, Białystok 2000, s. 182.
9. Izdebska J., *Dziecko – dzieciństwo – rodzina – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie personalistycznej*, Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku, Białystok 2015, s. 121.
10. Kawula, Brągiel, J., Janke A. W., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 59.
11. Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 86–87.
12. Maciejak M., Domagała-Pereira, K., *Koronakryzys w rodzinie. Tryb „na przetrwanie”*. Dostępne online: <https://www.dw.com/pl/koronakryzys-w-rodzinie-tryb-na-przetrwanie/a-53010905> [dostęp: 22.08.2021]
13. *Młodzież w czasach pandemii? czyli jak sobie radzą nastolatki*, file:///C:/Users/Iwona/Downloads/IMID_prezentacja_30_04.pdf [dostęp: 21.08.2021]
14. *Młodzież w czasach pandemii? czyli jak sobie radzą nastolatki*, file:///C:/Users/Iwona/Downloads/IMID_prezentacja_30_04.pdf [dostęp: 22.08.2021]
15. Iwańska-Siwek N., *Wartościowanie alternatywnych form rodziny we współczesnej polszczyźnie*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2020.
16. Ostrowska K., *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, pod red. K. Ostrowskiej i M. Ryś, Centrum MPPP MEN, Warszawa 1999, s. 134–152.
17. Reuters Inc, Coronavirus deprives nearly 300 million students of their schooling: UNESCO, “The Telegram”. Dostępne online: www.thetelegram.com [dostęp: 25.05.2021]
18. Rewera M., *Funkcjonowanie rodziny w dobie pandemii koronawirusa*, „Kurier Nauczycielski”. Dostępne online: <https://www.kuriernauczyciel->

ski.pl/funkcjonowanie-rodziny-w-dobie-pandemii-koronawirusa/ [dostęp: 2021.08.22]

19. *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, pod red. I. Taranowicz i Grotowskiej, Wrocław 2015, s. 18.
20. Różański T., *Z problematyki przemian i zagrożeń współczesnej rodziny*, „Teologia i Człowiek” 2015, 4, s. 131–133.
21. Szymczyk L., *Rola rodziny w rozwijaniu systemu wartości*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2017, 26(1), s. 15.
22. Świątkiewicz W., *Kapitał społeczno-kulturowy rodziny w województwie śląskim*, w: *Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, pod red. L. Frąckiewicza, Katowice 2005, s. 247–265.
23. Toffler A., *Trzecia fala*, Warszawa 1997, s. 326–328.
24. Tyszką Z., *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001, s. 114.
25. Wieteska M., *Próba zdefiniowania kohabitacji w opozycji do małżeństwa*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, 27(1), s. 417–436.
26. Zalewska, *Wartości we współczesnej rodzinie. Pomiędzy deklaracją a czynem*, „Society Register” 2017, 1(1), s. 183–198.
27. Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979, s. 40.

Dorota Polz-Gruszka

Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna

im. Sługi Bożego Roberta Schumana,

dorota.gruszka@eust.pl

SARS-COV-2 – CO WARTO WIEDZIEĆ?

SARS-COV-2, WHAT IS WORTH KNOWING?

Streszczenie. Pierwsze przypadki zapalenia płuc o nieznannej etiologii zaobserwowano w grudniu 2019 r., a 11 marca 2020 r. Światowa Organizacja Zdrowia ogłosiła pandemię. Artykuł jest próbą przybliżenia zagadnienia, jakim jest wirus SARS-CoV-2. W pracy przedstawiono klasyfikację i budowę wirusa, epidemiologię, drogi zakażenia, definicję przypadku, diagnostykę, objawy, powikłania i leczenie.

Słowa kluczowe: SARS-Cov-2, COVID 19, koronawirus

Summary. The first cases of pneumonia of unknown etiology were observed in December 2019, and on March 11, 2020 the World Health Organization declared a pandemic. The article is an attempt to explain the issue of the SARS-CoV-2 virus. This paper presents the classification and structure of the virus, epidemiology, routes of transmission, case definition, diagnostic methods, symptoms, complications and treatment.

Keywords: SARS-CoV-2, COVID 19, coronavirus

Dla naukowców zajmujących się wirusologią pojawienie się nowego wirusa nie było zaskoczeniem. Pytanie brzmiało „Kiedy pojawi się kolejna pandemia?”, a nie „Czy się pojawi?”. Pierwsze przypadki zapalenia płuc o nieznannej etiologii zaobserwowano w grudniu 2019 r. w chińskim mieście Wuhan. Zachorowania wystąpiły wśród osób związanych z lokalnym targiem, na którym sprzedawano owoce morza¹.

¹ S.P. Adhikari. et al., *Epidemiology, causes, clinical manifestation and diagnosis, prevention and control of coronavirus disease (COVID-19) during the early outbreak period: a scoping review*, „Infectious Diseases of Poverty” 2020, 9(1), 29. <https://doi.org/10.1007/s40201-020-00050-6>

Zidentyfikowano nowy wariant koronawirusa. Został nazwany “Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2” (SARS-CoV-2). Liczba nowych przypadków rosła lawinowo, w dość krótkim czasie przekraczając granice kolejnych państw. Kiedy Światowa Organizacja Zdrowia 11 marca 2020 r. ogłosiła pandemię, wirus był obecny w 113 krajach². W Polsce pierwszy przypadek COVID-19 (*coronavirus disease 2019*), choroby wywołanej przez SARS-CoV-2, został potwierdzony 4 marca 2020 r.³

Co oznacza nazwa choroby – COVID-19? „CO” oznacza koronę (ang. *corona*), „VI” – wirus (ang. *virus*), „D” – chorobę (ang. *disease*), 19 wskazuje rok pojawienia się wirusa – 2019⁴.

Klasyfikacja i budowa wirusa

Koronawirus SARS-CoV-2, wywołujący COVID-19, należy do królestwa *Riboviria* (*Orthornavirae*), typu *Pisuviricota*, klasy *Pisonivirecetes*, rzędu *Nidovirales*, podrzędu *Cornidovirineae*, rodziny *Coronaviridae* (która dzieli się na podrodziny *Coronavirinae* i *Torovirinae*). W podrodzinie *Coronavirinae* wyróżnia się sześć rodzajów: *Alpha-*, *Beta-*, *Gamma-*, *Deltacoronavirus* oraz *Torovirus* i *Bafinivirus*. *Alphacoronavirus* i *Betacoronavirus* zakażają głównie ssaki, *Gammacoronavirus* zakaża ptaki, natomiast *Deltacoronavirus* wykrywany jest zarówno u ssaków, jak i ptaków. Opisany wirus należy do rodzaju *Betacoronavirus*, podrodzaju *Sarbecovirus*. *SARS-related coronavirus* (*severe acute respiratory syndrome – related coronavirus*) jest gatunkiem^{5,6}.

org/10.1186/s40249-020-00646-x

² R.C. Khanna et al. *COVID-19 pandemic: lessons learned and future directions*, „Indian Journal of Ophthalmology” 2020, 68(5), s. 703–710. https://doi.org/10.4103/ijo.IJO_843_20

³ W. Kitowska et al., *Moduł COVID-19 w SRWE – zastosowanie i wykorzystanie w nadzorze epidemiologicznym oraz raportowaniu do instytucji międzynarodowych*, „Przegląd Epidemiologiczny” 2020, 74(3), s. 416–431.

⁴ <https://www.mp.pl/pacjent/choroby-zakazne/koronawirus/koronawirus-wartowiedziec/225676,koronawirus-najnowsze-informacje>

⁵ A. Stobnicka-Kupiec et al., *Koronawirusy – niewidzialne zagrożenie o globalnym zasięgu* *Coronaviruses – an invisible threat with a global reach*. „Podstawy i Metody Oceny Środowiska Pracy” 2020, 4(106), s. 5–35. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.5828>

⁶ Coronaviridae Study Group of the International Committee on Taxonomy of Viruses, The species *Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus*: classifying 2019-nCoV and naming it SARS-CoV-2, “Nature Microbiology” 2020, 5(4), s. 536–544. Published online 2020 Mar 2. <https://doi.org/10.1038/s41564-020-0695-z>

Oprócz SARS-CoV-2, znanych jest sześć ludzkich koronawirusów: HCoV-229E, HCoV-OC43, SARS-CoV, HCoV-NL63, HCoV-HKU1 i MERS-CoV^{7,8}.

Wymienione koronawirusy są czynnikami etiologicznymi chorób układu oddechowego. Wirusy HCoV-229E, HCoV-HKU1, HCoV-NL63, HCoV-OC43 wywołują łagodne, występujące sezonowo infekcje dróg oddechowych.

We wrześniu 2020 r. w południowo-wschodniej Anglii odkryto wariant Alpha (linia B.1.1.7), który dość szybko stał się tam wariantem dominującym, w grudniu zaś wariant ten został zidentyfikowany w Stanach Zjednoczonych. Kolejny wariant, Beta (linia B.1.351), został zidentyfikowany w Republice Południowej Afryki w maju 2020 roku, następnie zidentyfikowano wariant Gamma (linia P.1,10-11), Epsilon (linia B.1.427.12), Kappa (linia B.1.617.1) i Delta (linia B.1.617.2). Warianty Alfa, Beta, Gamma i Delta klasyfikowane są jako „warianty budzące niepokój”, ze względu na ich wysoką zakaźność⁹.

W ciągu ostatnich dwudziestu lat koronawirusy były odpowiedzialne za dwie pandemie: SARS i MERS.

Nazwa „koronawirus” nawiązuje do obrazu wirionu obserwowanego w mikroskopie elektronowym – z jego powierzchni wystają wypustki białkowe, przypominające koronę¹⁰. Koronawirusy są wirusami osłonkowymi, odzwierciedlającymi ich materiał genetyczny stanowi pojedyncza nić RNA (ang. *single strand* RNA, ssRNA) o dodatniej polarności. Zawiera 29891 nukleotydów, które kodują 9860 aminokwasów^{11,12,13}. Kwas rybonukleinowy (RNA) i białko N tworzą nukleokapsyd o helikalnej symetrii. SARS-CoV-2 jest wirusem osłonkowym, osłonka jest białkowo-lipidowa, dwuwarstwowa, pochodząca z komórki gospodarza¹⁴.

⁷ S.P. Adhikari et al., *Epidemiology...*, op. cit.

⁸ M.V.T. Phan et al., *Identification and characterization of Coronaviridae genomes from Vietnamese bats and rats based on conserved protein domains*, “Virus Evolution” 2018, 4(2), vey035. <https://doi.org/10.1093/ve/vey035>

⁹ S. Kim et al., *Differential interactions between human ACE2 and spike RBD of SARS-CoV-2 variants of concern*, “bioRxiv: the preprint server for biology” 2021, 2021.07.23.453598, 26 Jul. <https://doi.org/10.1101/2021.07.23.453598>. Preprint.

¹⁰ A. Stobnicka-Kupiec et al., *Koronawirusy...*, op. cit.

¹¹ K. Kuczyńska et al., *Wirus SARS-CoV-2: pochodzenie, budowa i cykl replikacyjny*, „Farmacja Polska” 2021, 77(3), s. 143–149.

¹² S.P. Adhikari et al., *Epidemiology...*, op. cit.

¹³ M.V.T. Phan et al., *Identification...*, op. cit.

¹⁴ L. Pawlik et al., *Charakterystyka wirusa SARS-CoV-2 i potencjalne farmakologiczne sposoby leczenia*, „Postępy Biochemii” 2020, 66(2), s. 83–90. https://doi.org/10.18388/pb.2020_321

Genom wirusa SARS-CoV-2 koduje syntezę 16 białek niestrukturalnych (ang. *non-structural proteins*, Nsp), uczestniczących w procesie replikacji wirusa, 7 białek pomocniczych, które odgrywają rolę w interakcjach wirus-komórka gospodarza oraz czterech białek strukturalnych: N, E, M, S.

Białko N (ufosforylowane białko nukleokapsydu, ang. *nucleocapsid*, N) składa się z 419 reszt aminokwasowych. Cechuje się wysoką immunogennością, bierze udział w modyfikacji procesów komórkowych oraz replikacji wirusa. Umożliwia również upakowanie genomu wirusa w helikalny nukleokapsyd¹⁵.

W skład osłonki wchodzi lipidy i białka wirusowe: osłonkowe, białko płaszczka (ang. *envelope*, E), błonowe (ang. *membrane*, M) oraz glikoproteiny S (ang. *spike*, S), które kształtem przypominają kolce.

Białko E jest najmniejszym białkiem strukturalnym, zawiera 75 reszt aminokwasowych, jego rolą jest formowanie wirionów (czyli kompletnych cząstek wirusowych). Białko E jest głównym czynnikiem zjadliwości wirusa.

Białko M (białko błonowe, białko membranowe, matriks) stanowi główne białko macierzy wirusa, jest zbudowane z 222 reszt aminokwasowych^{14,16,17}.

Białko S (białko szczytowe, białko strukturalne, białko kolca), zbudowane z 1273 reszt aminokwasowych. Składa się z zewnątrzkomórkowego końca N, domeny transbłonowej (TM) oraz krótkiego, wewnątrzkomórkowego segmentu C-końcowego. Białko S składa się z peptydu sygnałowego (aminokwasy 1-13), który zlokalizowany jest na końcu N oraz dwóch podjednostek: S1 i S2, rolą podjednostki S1 jest połączenie się z receptorem na powierzchni komórki gospodarza, podjednostka S2 umożliwia fuzję osłonki wirusa z błoną komórkową.

W podjednostce S1 znajduje się domena N-końcowa (14-305) i domena wiążąca receptor (RBD, *receptor-binding domain*), natomiast w skład podjednostki S2 wchodzi peptyd fuzyjny FP (788-806), region HR1, Hepated Repeat, (912-984), HR2 (1163-1213), domena TM (1213-1237) i domena cytoplazmatyczna (1237-1273)¹⁸. Dodatkowo podjednostka S1 jest odpowiedzialna za tropizm gatunkowy i tropizm tkankowy koronawirusów¹⁹.

¹⁵ K. Kuczyńska et al., *Wirus SARS-CoV-2...*, op. cit.

¹⁶ A. Stobnicka-Kupiec et al., *Koronawirusy...*, op. cit.

¹⁷ A. Welz, A. Breś-Targowska, *Koronawirus – aktualny problem medyczny i społeczny*, „Farmakologia Polska” 2020, 76(5), s. 259–268

¹⁸ S.N. Nagesha et al., *SARS-CoV 2 spike protein S1 subunit as an ideal target for stable vaccines: A bioinformatic study*, “Materials Today. Proceedings”, 15 Jul. 2021. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2021.07.163>

¹⁹ K. Pancer, *Pandemiczne koronawirusy człowieka – charakterystyka oraz porównanie wybranych właściwości HCoV-SARS i HCoV-MERS*, „Postępy Mikrobiologii” 2018,

Białko S jest glikoproteiną odpowiedzialną za interakcję, wiązanie wirusa z receptorami na powierzchni komórek gospodarza (z pośrednictwem receptora ACE2, konwertazy angiotensyny typu II, enzymu, będące głównym receptorem dla SARS-CoV-2) i fuzję błon. „Kolce” są pokryte cząsteczkami polisacharydów, które mają za zadanie ukryć je przed układem odpornościowym gospodarza¹⁷.

Po połączeniu RBD z receptorem błonowym typu I-ACE2 zachodzi fuzja błon wirusa i komórki gospodarza, w której oprócz podjednostki S2 uczestniczą peptydy fuzyjne: *fusion peptide* (FP), *internal fusion peptide* (IFP), *transmembrane domain* (PTM)^{20, 21}.

Po dostaniu się do organizmu człowieka koronawirus może zaatakować komórki, na których powierzchni znajduje się receptor ACE2, doprowadzając do ich uszkodzenia. Receptor ten został wykryty między innymi w błonie śluzowej nosa i jamy ustnej oraz nosogardła, w komórkach nabłonkowych typu I i II w płucach, w komórkach śródbłonka małych i dużych tętnic i żył, w komórkach mięśni gładkich tętnic, w miofibroblastach, w błonie komórek tłuszczowych różnych narządów, w komórkach mięśni gładkich i śródbłonku żołądka, jelita cienkiego, okrężnicy, w enterocytach dwunastnicy, jelita czczego i jelita krętego. Receptory ACE2 występują również w skórze^{22, 23, 24, 25}.

Stąd spektrum problemów, które mogą pojawić się po zakażeniu, jest bardzo szerokie: od objawów zwykłego przeziębienia, po ciężkie zapalenia płuc, zaburzenia układu pokarmowego, wątroby i neurologiczne. Zakażenie może również przebiegać bezobjawowo^{26, 27}. Najprawdopodobniej wirus SARS-CoV-2 może wykorzystywać również inne receptory w celu adhezji do komórek – integryny. Integryny należą do najliczniejszych receptorów powierzchniowych komórek, co niezwy-

57(1), s. 22–32.

²⁰ A. Welz, A. Breś-Targowska, *Koronawirus – aktualny problem...*, op. cit.

²¹ T.S. Pillay, *Gene of the month: the 2019-nCoV/SARS-CoV-2 novel coronavirus spike protein*, “Journal of Clinical Pathology” 2020, 73(7), s. 366–369. <https://doi.org/10.1136/jclinpath-2020-206658>

²² I. Hamming et al., *Tissue distribution of ACE2 protein, the functional receptor for SARS coronavirus. A first step in understanding SARS pathogenesis*. “The Journal of Pathology” 2004, 203(2), s. 631–637. <https://doi.org/10.1002/path.1570>

²³ K. Kuczyńska et al., *Wirus SARS-CoV-2...*, op. cit.

²⁴ L. Pawlik et al., *Charakterystyka wirusa...*, op. cit.

²⁵ S. Kim et al., *Differential interactions...*, op. cit.

²⁶ S.P. Adhikari et al., *Epidemiology...*, op. cit.

²⁷ M.V.T. Phan et al., *Identification...*, op. cit.

kle istotne, ulegają ekspresji we wszystkich typach komórek, oprócz erytrocytów, uczestniczą w adhezji komórek, procesach sygnalizacji komórkowej, migracji komórek oraz stanowią główne receptory adhezji macierzy zewnątrzkomórkowej (ECM)^{28, 29}.

Epidemiologia

Do połowy lipca 2021 roku na całym świecie zgłoszono 192 miliony przypadków oraz 4,13 miliona zgonów³⁰. Liczba potwierdzonych przypadków w Polsce na dzień 13 sierpnia 2021 roku wynosiła 2 884 974, odnotowano 75 297 zgonów³¹.

Rejestrowana śmiertelność z powodu COVID-19 jest bardzo zróżnicowana, waha się od 0,1% do ponad 10%, w zależności od kryteriów testowania oraz dostępu do opieki medycznej³².

Ważnym wskaźnikiem epidemiologicznym jest współczynnik R (bazyowy współczynnik reprodukcji R_0 , *basic reproduction number* R_0), służy on do opisywania zakaźności (lub przenoszenia czynników zakaźnych)³³.

Współczynnik ten pokazuje, ile zdrowych osób może zarazić jedna zarażona osoba. Wartość współczynnika zależy zarówno od czynników biologicznych (cech samego wirusa), jak i społecznych (gęstość zaludnienia, struktura populacji, czynniki kulturowe, migracje). Współczynnik jest oczywiście różny dla różnych chorób, np. dla odry, która jest przykładem choroby zakaźnej i wysoce zaraźliwej, może wynosić 11–18 (czyli jedna chora osoba może zarazić kolejne

²⁸ C.J. Sigris et al., *A potential role for integrins in host cell entry by SARS-CoV-2*, „Antiviral Research” 2020, 177, 104759. <https://doi.org/10.1016/j.antiviral.2020.104759>

²⁹ N. De Franceschi et al., *Integrin traffic – the update*, „Journal of Cell Science” 2015, 128(5), s. 839–852. <https://doi.org/10.1242/jcs.161653>

³⁰ S. Kim et al., *Differential interactions...*, op. cit.

³¹ <https://www.gov.pl/web/koronawirus/wykaz-zarazen-koronawirusem-sars-cov-2> [dostęp: 11.08.2021]

³² <https://szczepienia.pzh.gov.pl/szczepionki/covid-19-2/>

³³ Y. Alimohamadi et al., *Estimate of the basic reproduction number for COVID-19: a systematic review and meta-analysis*, „Journal of Preventive Medicine and Public Health” 2020, 53(3), s. 151–157. <https://doi.org/10.3961/jpmph.20.076>

11–18 osób), dla ospy wietrznej 9,5, dla ptasiej grypy (H7N7) 5,75^{34,35}. Współczynnik R_0 dla wirusa SARS-CoV-2 R_0 wahał się pomiędzy 1,4 a 4,0, **aktualnie w Polsce wynosi 1,13³⁶**, co oznacza, że epidemia przybiera na sile (**gdy wskaźnik R jest mniejszy niż 1 zakładamy, że epidemia wygasa, gdy osiąga wartość powyżej jednego – epidemia przybiera na sile³⁷**).

Drogi zakażenia

Na obecnym etapie wiedzy zakłada się trzy główne drogi transmisji wirusa: kropelkową (*droplets transmission*), przez kontakt (*contact transmission*) oraz za pośrednictwem aerozolu, tzw. droga powietrzno-kropelkowa (*aerosol transmission*). Do zakażenia drogą kropelkową dochodzi, gdy osoba zakażona kaszle lub kicha i kropelki z jej dróg oddechowych są połykane lub wdychane przez osoby znajdujące się w pobliżu. Do zakażenia na drodze bezpośredniego kontaktu może dojść, gdy dotkniemy zanieczyszczonych wirusem powierzchni lub przedmiotów, a następnie przeniesiemy wirusa dotykając ust, nosa lub oczu. Transmisja drogą powietrzno-kropelkową ma miejsce wtedy, gdy kropelki z dróg oddechowych mieszają się z powietrzem, tworzą aerozole i mogą spowodować infekcję po ich wdychaniu, szczególnie w zamkniętym pomieszczeniu. Poza wymienionymi trzema drogami przenoszenia zakażenia, rozważa się możliwość zakażenia na drodze fekalno-oralnej. Biorąc pod uwagę fakt, że receptory ACE2 występują w przewodzie pokarmowym, a część pacjentów ma objawy ze strony układu pokarmowego (dyskomfort w jamie brzusznej, biegunka), nie można wykluczyć takiej możliwości³⁸.

³⁴ M. Janik, *Dynamika rozwoju epidemii w zamkniętej populacji dla wybranych patogenów*. „Technika, Informatyka, Inżynieria Bezpieczeństwa” 2016, 4, s. 225–232. <http://dx.doi.org/10.16926/tiib.2016.04.19>

³⁵ A. Kleczkowski, *Matematyka i wirusy*, „PAUza Akademicka” 2020, 12(509–510), s. 4–5.; <https://www.medonet.pl/koronawirus/koronawirus-w-polsce,covid-19-w-polsce--nowy-wskaznik-r--nie-ma-dobrych-wiadomosci,artykul,93063588.html>

³⁶ <https://www.medonet.pl/koronawirus/koronawirus-w-polsce,covid-19-w-polsce--nowy-wskaznik-r--nie-ma-dobrych-wiadomosci,artykul,93063588.html>

³⁷ A. Kleczkowski, *Matematyka i wirusy*, op. cit.; <https://www.medonet.pl/koronawirus/koronawirus-w-polsce,covid-19-w-polsce--nowy-wskaznik-r--nie-ma-dobrych-wiadomosci,artykul,93063588.html>

³⁸ S.P. Adhikari et al., *Epidemiology...*, op. cit.

Definicja przypadku

Na potrzeby nadzoru epidemiologicznego nad zakażeniami SARS-CoV-2 sformułowano definicję przypadku (definicja z dnia 31 października 2020 r.). Uwzględniono kilka kryteriów: kryteria kliniczne, kryterium diagnostyki obrazowej, kryteria laboratoryjne, kryteria epidemiologiczne oraz dokonano klasyfikacji przypadków, wyróżniając przypadek możliwy, przypadek prawdopodobny, przypadek potwierdzony.

Według kryteriów klinicznych przypadkiem jest każda osoba, u której wystąpił co najmniej jeden objaw: kaszel, gorączka, duszność, utrata węchu o nagłym początku, utrata lub zaburzenia smaku o nagłym początku. Według kryteriów diagnostyki obrazowej o przypadku świadczą zmiany w obrazie radiologicznym płuc wskazujące na COVID-19. Wykrycie kwasu nukleinowego SARS-Co-2 lub wykrycie antygenów wirusa SARS-CoV-2 w materiale klinicznym spełnia kryteria laboratoryjne przypadku. Kolejne na liście są kryteria epidemiologiczne, według których przypadkiem jest każda osoba, która w okresie 14 dni przed wystąpieniem objawów spełniała co najmniej jedno kryterium:

1) **miała bliski kontakt z osobą, u której stwierdzono zakażenie SARS-CoV-2** (kontakt z przypadkiem potwierdzonym lub prawdopodobnym). Pod pojęciem „bliski kontakt” rozumieć należy:

- przebywanie twarzą w twarz z osobą chorą, w odległości mniejszej niż 2 m przez ponad 15 min,
- bezpośredni kontakt fizyczny z osobą zakażoną wirusem SARS-CoV-2,
- bezpośredni kontakt bez środków ochronnych z wydzielinami osoby z COVID-19,
- kontakt w środkach transportu zbiorowego obejmujący osoby zajmujące dwa miejsca (w każdym kierunku) od osoby z COVID-19, osoby towarzyszące w podróży lub sprawujące opiekę nad osobą z COVID-19,
- kontakt na pokładzie samolotu lub innych środków transportu zbiorowego obejmujący: osoby zajmujące dwa miejsca (w każdym kierunku) od osoby z COVID-19; osoby towarzyszące w podróży lub sprawujące opiekę nad osobą z COVID-19, członkowie załogi obsługujący sekcję, w której znajduje się chory. **W przypadku ciężkich objawów u osoby z COVID-19 za bliski kontakt należy uznać wszystkich pasażerów znajdujących się w sekcji lub na pokładzie środka transportu, w której ta osoba przebywała, a w przypadku jej przemieszczania się po środku transportu na całym jego pokładzie,**
- personel medyczny lub inna osoba bezpośrednio opiekująca się chorym

z COVID-19 lub osoba pracująca w laboratorium bezpośrednio z próbkami osób z COVID-19 bez odpowiedniego zabezpieczania lub w przypadku gdy doszło do uszkodzenia stosowanych środków ochrony osobistej lub w przypadku stwierdzenia ich nieprawidłowego zastosowania.

2) przebywała (jako pensjonariusz) lub była członkiem personelu w placówce opiekuńczej/opieki długoterminowej, w której potwierdzono transmisję COVID-19.

Za przypadek potwierdzony uważa się każdą osobę, u której jest spełnione kryterium laboratoryjne przypadku potwierdzonego. Za przypadek prawdopodobny uważa się osobę spełniającą kryterium kliniczne oraz epidemiologiczne lub osobę spełniającą kryterium kliniczne utraty węchu o nagłym początku i/lub utraty lub zaburzenia smaku o nagłym początku. W tej grupie klasyfikuje się również osoby, u których spełnione zostało kryterium diagnostyki obrazowej. Za przypadek możliwy uznaje się każdego, kto spełnia kryteria kliniczne. Należy pamiętać, że zgodnie z zaleceniami diagnostyka laboratoryjna powinna być przeprowadzona, zawsze gdy pacjent ma objawy ostrej infekcji układu oddechowego, uwzględniając również ból głowy, dreszcze, ból mięśni, zmęczenie, biegunkę i/lub wymioty³⁹.

Diagnostyka

Złotym standardem w diagnostyce zakażenia jest ilościowa metoda RT-PCR (RT-qPCR), wykrywająca materiał genetyczny wirusa, charakteryzująca się wysoką swoistością. Należy jednak pamiętać, że mogą wystąpić zarówno wyniki fałszywie dodatnie, jak i fałszywie ujemne. Wyniki fałszywie dodatnie są konsekwencją zanieczyszczenia krzyżowego próbek, natomiast wyniki fałszywie ujemne są związane z błędami pobierania, przechowywania, transportu, przetwarzania próbek. Błędu popełnionego na którymkolwiek z tych etapów nie da się naprawić w toku postępowania laboratoryjnego i zarówno pobranie materiału, przygotowanie do transportu czy przechowywania, jak i sama diagnostyka laboratoryjna wymagają dużej wiedzy i umiejętności ze strony personelu. Część badaczy dowodzi, że najlepszy do badania metodą RT-PCR jest wymaz

³⁹ <https://www.gov.pl/web/gis/definicja-przypadku-covid19-na-potrzeby-nadzoru-epidemiologicznego-nad-zakazeniami-wirusem-sars-cov-2-definicja-z-dnia-31102020->

z nozdrzy i części ustnej gardła, ze względu na dużą zawartość kopii wirusa^{40, 41}. Oczywiście istnieje szereg innych metod diagnostycznych, natomiast żadna z nich nie może równać się z metodą RT-PCR pod względem czułości i swoistości. Należą tu badania immunologiczne, serologiczne, wykrywające antygeny wirusowe oraz pozwalające na detekcję przeciwciał. Trzeba pamiętać, że metody te są proste do wykonania, ale cechują się dość niską czułością i swoistością. Można również obserwować budowę wirusa w mikroskopie elektronowym, natomiast nie można traktować tej metody jako rutynowej metody diagnostycznej. Testy wykrywające antygeny mogą być używane do szybkiej diagnozy, są też tańsze od testów molekularnych. Za pomocą testów serologicznych wykrywa się przeciwciała w klasie IgA, IgM i IgG⁴². Należy pamiętać, że kliniczne znaczenie IgA w SARS-CoV-2 nie zostało dotychczas ustalone^{43, 44}.

Podsumowując, diagnostyka laboratoryjna zakażenia SARS-CoV-2 opiera się na wykrywaniu materiału genetycznego wirusa metodą RT-PCR w próbkach pobranych od pacjenta. Światowa Organizacja Zdrowia dopuszcza wykonywanie testów antygenowych, natomiast warunkiem ich wykorzystania jest czułość na poziomie $\geq 80\%$. Polskie zalecenia są bardziej rygorystyczne – czułość testów powinna wynosić $>90\%$, natomiast swoistość $>97\%$. Testy serologiczne, wykrywające przeciwciała anty-SARS-CoV-2 w klasie IgM i IgG wykorzystywane są dla celów epidemiologicznych⁴⁵.

Dlaczego uzyskanie dodatniego testu badania serologicznego nie powinno być podstawą diagnostyki zakażenia? Dodatni wynik może być efektem przebiecia infekcji koronawirusem innym niż SARS-CoV-2 (np. opisywane wcześniej HKU1, NL63, OC43, 229E lub innymi wirusami, np. wirusem cytomegalii, CMV,

⁴⁰ M. Mohamadian et al., *COVID-19: virology, biology and novel laboratory diagnosis*, "The Journal of Gene Medicine" 2021, 23(2), e3303. <https://doi.org/10.1002/jgm.3303>. Epub 2021 Jan 6. PMID: 33305456; PMCID: PMC7883242.

⁴¹ B.A. Oliveira, *SARS-CoV-2 and the COVID-19 disease: a mini review on diagnostic methods*, "Revista do Instituto de Medicina Tropical de Sao Paulo" 2020, 62, e44, 29 Jun. <https://doi.org/10.1590/S1678-9946202062044>

⁴² M. Mohamadian et al., *COVID-19...*, op. cit.

⁴³ <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/lab/resources/antibody-tests-guidelines.html>

⁴⁴ B.A. Oliveira, *SARS-CoV-2 and the COVID-19 disease...*, op. cit.

⁴⁵ W. Hryniewicz, G. Dubiel (red.), *Profilaktyka zakażeń powodowanych przez SARS-CoV-2 w zakładach opieki zdrowotnej*, Narodowy Instytut Leków, Warszawa 2020.

czy Epsteina-Barr, EBV). Poza tym dodatni wynik może wynikać z obecności autoprzeciwciał⁴⁶.

Kolejną bardzo ważną kwestią jest tzw. okno serologiczne, czyli czas pomiędzy zakażeniem, a pojawieniem się w organizmie przeciwciał. Mediana dla tego okresu dla SARS-CoV-2 wynosi 10,2 dnia (5,8–14,4)⁴⁷.

Do ostatecznego potwierdzenia zakażenia SARS-CoV-2 konieczne jest wykonanie badania techniką molekularną. Jakie zatem są wskazania do badań serologicznych? Należą do nich badania populacyjne, dochodzenie epidemiologiczne, diagnostyka retrospektywna zakażeń SARS-CoV-2, oszacowanie ile osób miało kontakt z wirusem⁴⁸.

Objawy

Zakażenie COVID-19 może przebiegać skrajnie różnie klinicznie. Może być bezobjawowe, jak również objawowe. Postać bezobjawowa może dotyczyć około 30% zakażonych. Co ważne, osoby przechodzące zakażenie bezobjawowo mogą być źródłem zakażenia dla innych, podatnych osób⁴⁹. W grupie pacjentów objawowych obserwuje się bardzo różne nasilenie symptomów: od lekkiego, przypominającego przeziębienie, do stanu zagrożenia życia i zgonu. Zespół ostrej niewydolności oddechowej (*severe acute respiratory syndrome*, SARS) dotyczy częściej pacjentów obciążonych czynnikami ryzyka, takimi jak zaawansowany wiek, palenie tytoniu i choroby współistniejące (cukrzyca, nadciśnienie, choroby układu sercowo-naczyniowego, otyłość, przewlekłe choroby płuc, serca, wątroby czy nerek, nowotwory, niedobory odporności)^{50,51}. Również ciąża może być stanem przyczyniającym się do ciężkiego przebiegu COVID-19⁵¹.

W postaci objawowej pierwsze symptomy pojawiają się średnio 5 dni po zakażeniu, a średni czas występowania objawów to 11,5 dnia⁵². Objawy zakażenia są

⁴⁶ <https://www.gov.pl/web/uw-warminsko-mazurski/opinia-na-temat-testow-serologicznych-anty-sars-cov-2>

⁴⁷ L. Hueston et al., *The antibody response to SARS-CoV-2 infection*, „Open Forum Infectious Diseases”, 2020, 7(9), ofaa387. 27 Aug. <https://doi.org/10.1093/ofid/ofaa387>

⁴⁸ <https://www.gov.pl/web/uw-warminsko-mazurski/opinia-na-temat-testow-serologicznych-anty-sars-cov-2>

⁴⁹ Z. Gao et al., *A systematic review of asymptomatic infections with COVID-19*, „Journal of Microbiology, Immunology, and Infection” 2021, 54(1), s. 12–16. <https://doi.org/10.1016/j.jmii.2020.05.001>

⁵⁰ B.A. Oliveira, *SARS-CoV-2 and the COVID-19 disease...*, op. cit.

⁵¹ Z. Gao et al., *A systematic review...*, op. cit.

⁵² M. Mohamadian et al., *COVID-19...*, op. cit.

bardzo zróżnicowane. Może wystąpić gorączka, suchy kaszel, zaburzenia smaku i węchu, zapalenie gardła, ból głowy, duszność⁵³, ból mięśni i uczucie zmęczenia. Może również pojawić się wydzielina z nosa, krwiotłucie, mokry kaszel i biegunka⁵⁴.

Opisywano również wymioty i brak apetytu. Co interesujące u 40% pacjentów dominowały objawy ze strony układu pokarmowego (biegunka, wymioty i brak apetytu), ponad 10% pacjentów z tymi objawami nie miało gorączki i objawów ze strony układu oddechowego. COVID-19 jest również wiązany ze zwiększonym ryzykiem zakrzepicy. Do innych pozapłucnych objawów COVID-19 zaliczane są problemy ze strony układu krążenia (zapalenie mięśnia sercowego, zaburzenia rytmu serca, ostre zespoły wieńcowe, kardiomiopatia takotsubo nazywana zespołem złamanego serca, ostre serce płucne), ośrodkowego układu nerwowego (m.in. majaczenie, bóle głowy, zawroty głowy, zaburzenia świadomości, krwotoczne i niedokrwiennne udary mózgu), uszkodzenie nerek i wątroby, objawy oczne oraz zmiany skórne, występujące u nawet 20% pacjentów. Opisywano również uszkodzenie mięśni^{55,56,57}.

Zmiany w jamie ustnej w przebiegu zakażenia SARS-CoV-2 zaobserwowano u ponad 60% pacjentów. To istotne zagadnienie, ponieważ jama ustna jest bardzo łatwo dostępna badaniu w nieinwazyjny sposób. Zmiany najczęściej zlokalizowane były na języku, błonie śluzowej warg i podniebieniu. Opisano owrzodzenia, nadżerki, pęcherzyki, krosty, język pobruzdowany lub wygładzony (pozbawiony brodawek), plamki, grudki, łuski, zmiany barwnikowe, halitozę, zbieżenie błony śluzowej, ogniska martwicy, wybroczyny, obrzęk i samoistne krwawienie. Diagnoza różnicowa powinna obejmować aftowe zapalenie jamy ustnej, zmiany opryszczkowe, kandydozę, zapalenie naczyń, zmiany w przebiegu zespołu Kawasaki, zmiany w przebiegu rumienia wielopostaciowego, mucositis, zapalenie błony śluzowej jamy ustnej, zmiany polekowe, choroby przyzębia, zapalenie kątów ust, zespół Melkersona-Rosenthala, nietypowy zespół Sweeta⁵⁸.

⁵³ W. Hryniewicz, G. Dubiel (red.), *Profilaktyka zakażeń...*, op. cit.

⁵⁴ S.P. Adhikari et al., *Epidemiology...*, op. cit.

⁵⁵ J. Duszyński et al., *Zrozumieć COVID-19. Opracowanie zespołu ds. COVID-19 przy Prezecie Polskiej Akademii Nauk*, Polska Akademia Nauk, 14 września 2020 r.

⁵⁶ M. Mohamadian et al., *COVID-19...*, op. cit.

⁵⁷ S. Moscatelli et al., *An emerging cardiovascular disease: Takotsubo syndrome*, "BioMed Research International" 2019, 6571045, 30 Oct.. <https://doi.org/10.1155/2019/6571045>

⁵⁸ I. Behzad et al., *Oral manifestations of COVID-19 disease: a review article*, „Dermatologic Therapy” 2021, 34(1), e14578. <https://doi.org/10.1111/dth.14578>

Powikłania

Również spektrum powikłań pocovidowych jest bardzo szerokie. Opisywane są uszkodzenia wielu narządów, głównie płuc i serca⁵⁹.

Występują również powikłania neurologiczne, zarówno w ośrodkowym, jak i obwodowym układzie nerwowym. Do najczęstszych powikłań należy ostry udar niedokrwieny mózgu i zespół Guillain-Barré⁶⁰.

Ponadto mogą utrzymywać się bóle i zawroty głowy, dezorientacja, zmieniony stan psychiczny, brak węchu i zaburzenia smaku. Może wystąpić pobudzenie, drgawki, splątanie, a nawet śpiączka. Opisywano również przypadki neuralgii, ostrego zapalenia rdzenia, ostrego zapalenie mózgu, encefalopatii martwiczey, ostrego rozsianego zapalenia mózgu i rdzenia. Nie można wykluczyć wpływu zakażenia na rozwój stwardnienia rozsianego⁶¹.

Pacjenci badani za pomocą PROMs (*patient reported outcome measures*) zgłaszali pogorszenie jakości życia, nawet kilka miesięcy po chorobie⁶².

Na zaburzenia węchu kilka miesięcy po chorobie skarży się nawet połowa pacjentów, u których utrata węchu była objawem choroby. Nie wiadomo, jak długo zaburzenia będą się utrzymywały⁶³.

Wśród części pacjentów, którzy przechorowali COVID obserwuje się depresję i PTSD (zespół stresu pourazowego)⁶⁴. Możliwe jest, że długofalowe skutki choroby będą kumulowały się wykładniczo⁶⁵.

⁵⁹ C. Bavishi et al., *Special article – acute myocardial injury in patients hospitalized with COVID-19 infection: a review*, „Progress in Cardiovascular Diseases” 2020, 63(5), s. 682–689. <https://doi.org/10.1016/j.pcad.2020.05.013>

⁶⁰ E. Taherifard, E. Taherifard, *Neurological complications of COVID-19: a systematic review*, „Neurological Research” 2020, 42(11), s. 905–912. <https://doi.org/10.1080/01616412.2020.1796405>

⁶¹ A.O. Payus et al., *SARS-CoV-2 infection of the nervous system: a review of the literature on neurological involvement in novel coronavirus disease-(COVID-19)*, „Bosnian Journal of Basic Medical Sciences” 2020, 20(3), s. 283–292. <https://doi.org/10.17305/bjbm.2020.4860>

⁶² A.W. Wong et al. *Patient-reported outcome measures after COVID-19: a prospective cohort study*, „The European Respiratory Journal” 2020, 56(5), 2003276. <https://doi.org/10.1183/13993003.03276-2020>

⁶³ M.S. Otte et al. *Olfactory dysfunction in patients after recovering from COVID-19*, „Acta Oto-Laryngologica” 2020, 140(12), s. 1032–1035. <https://doi.org/10.1080/00016489.2020.1811999>

⁶⁴ H.Y. Park et al., *Psychological consequences of survivors of COVID-19 pneumonia 1 month after discharge*, „Journal of Korean Medical Science” 2020, 35(47), e409. <https://doi.org/10.3346/jkms.2020.35.e409>

⁶⁵ V. Higgins et al., *COVID-19: from an acute to chronic disease? Potential long-term*

Pacjenci skarżą się również na zwiększoną częstość oddechów, uczucie niepokoju w klatce piersiowej, ból w klatce piersiowej, przewlekły kaszel, nadmierną wydzielinę w drogach oddechowych i ból gardła. Występuje również tachykardia, podwyższone ciśnienie tętnicze krwi. Wśród pacjentów, którzy przechorowali COVID-19 obserwuje się również problemy z zasypianiem i krótki, przerywany sen. Pacjenci skarżą się również na dysfonię. Kolejną komplikacją jest łysienie⁶⁶. Opisywano dysfagię z uszkodzeniem nerwów czaszkowych (IX, X, XII)⁶⁷. Obserwowano również przewlekłe zmęczenie, anhedonię⁶⁸ i mgłę mózgową, podobną do tej, której doświadczają pacjenci podczas chemioterapii⁶⁹.

Zakażenie wirusem SARS-CoV-2 może powodować zmiany w mózgu, szczególnie w obszarach związanych z funkcjami poznawczymi i przyczyniać się do rozwoju zmian psychicznych^{70,71}.

Nieprawdą jest funkcjonujące w świadomości sporej części społeczeństwa, przeświadczenie, że COVID-19 nie dotyczy dzieci. W maju 2020 roku po raz pierwszy opisano nową jednostkę chorobową: dziecięcy wieloukładowy zespół zapalny powiązany z COVID-19 (*pediatric inflammatory multisystem syndrome* – PIMS lub *multisystem inflammatory syndrome in children* – MIS-C). Na podstawie dostępnych badań zakłada się, że PIMS jest konsekwencją dysregulacji immunologicznej po przebiegu zakażenia SARS-CoV-2

health consequences, "Critical Reviews in Clinical Laboratory Sciences" 2021, 58(5), s. 297–310. <https://doi.org/10.1080/10408363.2020.1860895>

⁶⁶ Q. Xiong et al., *Clinical sequelae of COVID-19 survivors in Wuhan, China: a single-centre longitudinal study*, "Clinical Microbiology and Infection" 2021, 27(1), s. 89–95. <https://doi.org/10.1016/j.cmi.2020.09.023>

⁶⁷ A. Cavalagli et al., *Cranial nerves impairment in post-acute oropharyngeal dysphagia after COVID-19*, „European Journal of Physical and Rehabilitation Medicine” 2020, 56(6), s. 853–857. <https://doi.org/10.23736/S1973-9087.20.06452-7>

⁶⁸ S. El Sayed et al., *Post-COVID-19 fatigue and anhedonia: A cross-sectional study and their correlation to post-recovery period*, „Neuropsychopharmacology Reports” 2021, 41(1), s. 50–55. <https://doi.org/10.1002/npr2.12154>

⁶⁹ T.C. Theoharides et al., *Long-COVID syndrome-associated brain fog and chemofog: luteolin to the rescue*, „BioFactors” 2021, 47(2), s. 232–241. <https://doi.org/10.1002/biof.1726>

⁷⁰ G.B. Stefano et al., *Selective neuronal mitochondrial targeting in SARS-CoV-2 infection affects cognitive processes to induce 'Brain Fog' and results in behavioral changes that favor viral survival*, „Medical science monitor: international medical journal of experimental and clinical research” 2021, 27, e930886. <https://doi.org/10.12659/MSM.930886>

⁷¹ C. Stasi et al., *Treatment for COVID-19: an overview*. „European Journal of Pharmacology” 2020, 889, 173644. <https://doi.org/10.1016/j.ejphar.2020.173644>

(często bezobjawowo lub skąpoobjawowo) ok. 4 tygodnie wcześniej. Szacuje się, że PIMS występuje u 1 na 1000 zakażonych dzieci⁷².

Najczęściej opisywanym objawem jest gorączka, wstrząs, zaburzenia ze strony układu pokarmowego, serca i manifestacje skórne⁷³.

PIMS jest ostrym, uogólnionym zespołem zapalnym, mogącym prowadzić do bardzo poważnych powikłań, głównie sercowych (dominuje ostre zapalenie mięśnia sercowego z obniżeniem frakcji wyrzutowej lewej komory), zmian elektrokardiologicznych i wstrząsu, może również dochodzić do zmian wielonarządowych. Również istotne jest to, że powikłania dotyczą dzieci i nastolatków wcześniej zdrowych, nieobciążonych chorobami ogólnoustrojowymi.

U większości pacjentów obecne były cztery lub więcej biomarkerów stanu zapalnego. Obserwowano podwyższony wskaźnik sedymentacji erytrocytów (ESR, *erythrocyte sedimentation rate*, w Polsce oznaczane jako OB) lub podwyższony poziom białka C-reaktywnego (CRP), limfocytopenię, neutrofilie, podwyższony poziom ferrytyny, hipoalbuminemię, podwyższony poziom aminotransferazy alaninowej, niedokrwistość, trombocytopenię, podwyższony poziom D-dimerów, przedłużony INR lub podwyższony poziom fibrynogenu^{74, 75}.

Leczenie

Nie istnieje leczenie celowane, skierowane ściśle przeciwko wirusowi SARS-CoV-2, wywołującemu COVID-19. Stosuje się leki przeciwwirusowe, przeciwzapalne, przeciwreumatyczne, heparyny drobnocząsteczkowe, osocze i immunoglobuliny. Wybór leków uzależniony jest od stanu pacjenta i fazy klinicznej COVID-19 (zasadniczo wyróżnia się cztery fazy: w pierwszej fazie pojawia się infekcja dróg oddechowych, w drugiej- duszności i zapalenie płuc, trzecia faza charakteryzuje się pogarszającym stanem chorego będącym wynikiem burzy cytokinowej i stanu hiperzapalnego, w ostatniej fazie następuje śmierć lub wyzdrowienie pacjenta)⁷⁶.

⁷² M. Okarska-Napierała et al., *Postępowanie z dzieckiem z wieloukładowym zespołem zapalnym powiązanym z COVID-19*, „Przegląd Pediatryczny” 2021, 50(2), s. 1–11.

⁷³ Fernández-Sarmiento, J. et al. “Paediatric inflammatory multisystem syndrome temporally associated with COVID-19 (PIMS-TS): a narrative review and the viewpoint of the Latin American Society of Pediatric Intensive Care (SLACIP) Sepsis Committee.” *BMJ paediatrics open* vol. 5,1 e000894. 4 Feb. 2021. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2020-000894>

⁷⁴ M. Okarska-Napierała et al., *Postępowanie*,..., op. cit.

⁷⁵ L.R. Feldstein et al., *Multisystem inflammatory syndrome in U.S. children and adolescents*, „The New England Journal of Medicine” 2020, 383(4), s. 334–346. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2021680>

⁷⁶ C. Stasi et al., *Treatment for COVID-19*..., op. cit.

Zapobieganie

W zapobieganiu zakażeniu SARS-CoV-2 wyróżnia się kilka strategii: likwidację źródła zakażenia, przerwanie dróg zakażenia i szczepienia ochronne.

Likwidacja źródła zakażenia polega na izolacji osoby zakażonej, tak aby nie doszło do przeniesienia wirusa na inne osoby. Jako przerwanie dróg szerzenia rozumie się działania mające na celu uniemożliwienie przenoszenia zakażenia na inne osoby, poprzez ograniczenie kontaktów, można wyróżnić tu np. zdalną naukę i pracę czy zakaz zgromadzeń. W sytuacji kiedy dochodzi do kontaktu dąży się do zminimalizowania ryzyka poprzez zachowanie dystansu, używanie maseczek, mycie, dezynfekcję rąk, odkażanie powierzchni i powietrza. Szczepienia ochronne są kolejną metodą walki z zakażeniem⁷⁷. Aktualnie w krajach Unii Europejskiej dopuszczone do użycia są cztery szczepionki: dwie mRNA (Comirnaty i Spikevax) oraz dwie wektorowe (Vaxzevria i COVID-19 Vaccine Janssen). Podawane są w miesiąc naramienny, w schemacie dwudawkowym, z wyjątkiem COVID-19 Vaccine Janssen, która jest preparatem jednodawkowym. Ochronne działanie szczepionek zaczyna się po 14 dniach po zakończeniu zalecanego schematu szczepienia⁷⁸. Niezwykle istotne w zapobieganiu epidemiom jest osiągnięcie odporności populacyjnej (nazywanej również zbiorowiskową, grupową, stadną). Jest to ochrona osób nieuodpornionych w efekcie zaszczepienia wysokiego odsetka populacji. W każdej populacji są osoby, które nie mogą być zaszczepione (przeciwwskazania medyczne, wiek), a są chronione dzięki zaszczepieniu osób, które mogą się szczepić. Próg odporności populacyjnej jest to odsetek osób uodpornionych w populacji, po osiągnięciu którego liczba nowych przypadków zakażeń spada. Próg jest różny, dla różnych chorób zakaźnych, np. dla nagminnego zapalenia przyusznicy („świnka”) wynosi 75–86%, dla błonicy i różyczki 83–86%, dla krztuśca 92–94%, dla odry 95%⁷⁹. Szacowany próg dla SARS-CoV-2 to ok. 70%, natomiast dla wariantu Delta wynosi 80–85%. Za szczepieniami przemawia m.in. fakt, że osoby zaszczepione przeciwko SARS-CoV-2 stanowią 0,29% wszystkich przypadków COVID-19 (u osób poniżej 60. roku życia) i 1% wśród osób powyżej 60. roku życia⁸⁰.

⁷⁷ J. Duszyński et al., *Zrozumieć COVID-19...*, op. cit.

⁷⁸ <https://szczepienia.pzh.gov.pl/szczepionki/covid-19-2/>

⁷⁹ <https://szczepienia.pzh.gov.pl/wszystko-o-szczepieniach/co-to-jest-odpornosc-zbiorowiskowa/>

⁸⁰ <https://www.termia.pl/koronawirus/Jestesmy-w-polowie-drogi-do-odpornosci-populacyjnej,43037.html>

Liczba w pełni zaszczepionych osób w Polsce na dzień 17 sierpnia 2021 r. wynosiła 18 205 787, co stanowi około 47% populacji⁸¹. Widać stąd, że populacja Polski jest jeszcze bardzo daleko od osiągnięcia odporności zbiorowskiej, cały czas narażona na powstawanie nowych mutacji, które mogą okazać się niewrażliwe na dostępne szczepionki. Stąd działania antyszczepionkowe należy traktować jako działania przeciwko zdrowiu społeczeństwa.

Pojawiają się ciekawe wyniki badań, wskazujące na jeszcze inne czynniki odgrywające rolę w zapobieganiu zakażeniom, np. prawdopodobnie suplementacja witaminy D może odgrywać rolę w zapobieganiu/leczeniu COVID-19, zarówno w populacji dzieci, jak i dorosłych, poprzez modulowanie odpowiedzi immunologicznej⁸².

Wnioski

Aby skutecznie walczyć z chorobami, zarówno zakaźnymi, jak i niezakaźnymi, potrzebujemy rzetelnej wiedzy na ich temat. Jest to niezwykle istotne szczególnie w dzisiejszych czasach, gdzie z jednej strony mamy bardzo szeroki dostęp do informacji i wiedzy, a jednocześnie jesteśmy zalewani mnóstwem nieprawdźwych informacji. Rolą specjalistów w dziedzinie zdrowia publicznego jest szerzenie oświaty zdrowotnej i przekazywanie opartych na faktach naukowych informacji związanych ze zdrowiem. Problem wirusa SARS-CoV-2 jest aktualny i tylko wiedza i rozumienie, jak chronić się przed zakażeniem, może pomóc w opanowaniu pandemii.

⁸¹ <https://www.gov.pl/web/szczepimysie/raport-szczepien-przeciwno-covid-19>

⁸² F.M. Panfili et al., *Possible role of vitamin D in Covid-19 infection in pediatric population*. „Journal of Endocrinological Investigation” 2021, 44(1), s. 27–35. <https://doi.org/10.1007/s40618-020-01327-0>

Bibliografia

1. Adhikari S.P., Meng S., Wu Y.-J., Mao Y.-P., Ye R.-X., Wang Q.-Z., Sun Ch., Sylvia S., Scott Rozelle S., Raat H., Zhou H., *Epidemiology, causes, clinical manifestation and diagnosis, prevention and control of coronavirus disease (COVID-19) during the early outbreak period: a scoping review*, „Infectious Diseases of Poverty” 2020, 9(1), 29. <https://doi.org/10.1186/s40249-020-00646-x>
2. Alimohamadi Y., Taghdir M., Sepandi M., *Estimate of the basic reproduction number for COVID-19: a systematic review and meta-analysis*, „Journal of Preventive Medicine and Public Health” 2020, 53(3), s. 151–157. <https://doi.org/10.3961/jpmph.20.076>
3. Behzad I., Khalili M., Amiri R., Zartab H., Aflatoonian M., *Oral manifestations of COVID-19 disease: a review article*, „Dermatologic Therapy” 2021, 34(1), e14578. <https://doi.org/10.1111/dth.14578>
4. Bavishi C., Bonow R.O., Trivedi V., Dawn Abbott J., Messerli F.H., Bhatt D.L., *Special article – acute myocardial injury in patients hospitalized with COVID-19 infection: a review*, „Progress in Cardiovascular Diseases” 2020, 63(5), s. 682–689. <https://doi.org/10.1016/j.pcad.2020.05.013>
5. Cavalagli A., Peiti G., Conti C., Penati R., Vavassori F., Taveggia G., *Cranial nerves impairment in post-acute oropharyngeal dysphagia after COVID-19*, „European Journal of Physical and Rehabilitation Medicine” 2020, 56(6), s. 853–857. <https://doi.org/10.23736/S1973-9087.20.06452-7>
6. Coronaviridae Study Group of the International Committee on Taxonomy of Viruses, The species *Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus*: classifying 2019-nCoV and naming it SARS-CoV-2, “Nature Microbiology” 2020, 5(4), 536–544. Published online 2020 Mar 2. <https://doi.org/10.1038/s41564-020-0695-z>
7. De Franceschi N., Hamidi H., Alanko J., Sahgal P., Ivaska J., *Integrin traffic – the update*, „Journal of Cell Science” 2015, 128(5), s. 839–852. <https://doi.org/10.1242/jcs.161653>
8. Kleczkowski A., *Matematyka i wirusy*, „PAUza Akademicka” 2020,

- 12(509–510), s. 4–5.
9. Duszyński J., Afelt A., Ochab-Marcinek A., Owczuk R., Pyrc K., Rosińska M., Rychard A., Smiatacz T., *Zrozumieć COVID-19. Opracowanie zespołu ds. COVID-19 przy Prezesie Polskiej Akademii Nauk*, Polska Akademia Nauk, 14 września 2020 r.
 10. El Sayed S., Shokry D., Gomaa S.M., *Post-COVID-19 fatigue and anhedonia: A cross-sectional study and their correlation to post-recovery period*, „Neuropsychopharmacology Reports” 2021, 41(1), s. 50–55. <https://doi.org/10.1002/npr.2.12154>
 11. Feldstein L.R., Rose E.B., Horwitz S.M., Collins J.P., Newhams M.M., Son M.B.F., Newburger J.W., Kleinman L.C., Heidemann S.M., Martin A.A., Singh A.R., Li S., Tarquinio K.M., Jaggi P., Oster M.E., Zackai S.P., Gillen J., Ratner A.J., Walsh R.F., Fitzgerald J.C., Keenaghan M.A., Alharash H., Doymaz S., Clouser K.N., Giuliano J.S. Jr., Gupta A., Parker R.M., Maddux A.B., Havalad V., Ramsingh S., Bukulmez H., Bradford T.T., Smith L.S., Tenforde M.W., Carroll C.L., Riggs B.J., Gertz S.J., Daube A., Lansell A., Coronado Munoz A., Hobbs C.V., Marohn K.L., Halasa N.B., Patel M.M., Randolph A.G., for the Overcoming COVID-19 Investigators, and the CDC COVID-19 Response Team, *Multisystem inflammatory syndrome in U.S. children and adolescents*, „The New England Journal of Medicine” 2020, 383(4), s. 334–346. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2021680>
 12. Fernández-Sarmiento J., De Souza D., Jabornisky R., Gonzalez G.A., del Pilar Arias López M., Palacio G., *Paediatric inflammatory multisystem syndrome temporally associated with COVID-19 (PIMS-TS): a narrative review and the viewpoint of the Latin American Society of Pediatric Intensive Care (SLACIP) Sepsis Committee*. “BMJ Paediatrics Open” 2021, 5(1), e000894. 4 Feb. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2020-000894>
 13. Gao Z., Xu Y., Sun C., Wang X., Guo Y., Qiu S., Ma K., *A systematic review of asymptomatic infections with COVID-19*, „Journal of Microbiology, Immunology, and Infection” 2021, 54(1), s. 12–16. <https://doi.org/10.1016/j.jmii.2020.05.001>
 14. Hamming I., Timens W., Bulthuis M.L.C., Lely A.T., Navis G.J., van Goore H., *Tissue distribution of ACE2 protein, the functional receptor for SARS coronavirus. A first step in understanding SARS pathogenesis*. “The Journal of Pathology” 2004, 203(2), 631–637. <https://doi.org/10.1002/path.1570>

15. Higgins V., Sohaei D., Diamandis E.P., Prassas I., *COVID-19: from an acute to chronic disease? Potential long-term health consequences*, "Critical Reviews in Clinical Laboratory Sciences" 2021, 58(5), s. 297–310. <https://doi.org/10.1080/10408363.2020.1860895>
16. Hryniewicz W., Dubiel G. (red.), *Profilaktyka zakażeń powodowanych przez SARS-CoV-2 w zakładach opieki zdrowotnej*, Narodowy Instytut Leków, Warszawa 2020.
17. Hueston L., Kok J., Guibone A., McDonald D., Hone G., Goodwin J., Carter I., Basile K., Sandaradura I., Maddocks S., Sintchenko V., Gilroy N., Chen S., Dwyer D.E., O'Sullivan M.V.N., *The antibody response to SARS-CoV-2 infection*, „Open Forum Infectious Diseases”, 2020, 7(9), ofaa387. 27 Aug. <https://doi.org/10.1093/ofid/ofaa387>
18. Janik M., *Dynamika rozwoju epidemii w zamkniętej populacji dla wybranych patogenów*. „Technika, Informatyka, Inżynieria Bezpieczeństwa” 2016, 4, s. 225–232, <http://dx.doi.org/10.16926/tiib.2016.04.19>
19. Khanna R.C., Cicinelli M.V., Gilbert S.S., Honavar S.G., Murthy G.S.V., *COVID-19 pandemic: lessons learned and future directions*, „Indian Journal of Ophthalmology” 2020, 68(5), s. 703–710. https://doi.org/10.4103/ijo.IJO_843_20
20. Kim S., Liu Y., Lei Z., Dicker J., Cao Y., Zhang X.F., Im W., *Differential interactions between human ACE2 and spike RBD of SARS-CoV-2 variants of concern*, "bioRxiv: the preprint server for biology" 2021, 2021.07.23.453598, 26 Jul. <https://doi.org/10.1101/2021.07.23.453598>. Preprint.
21. Kitowska W., Stępień M., Rosińska M., Szmulik K., Jamsheer-Bratkowska M., Budziosz P., Sadkowska-Todys M., *Moduł COVID-19 w SRWE – zastosowanie i wykorzystanie w nadzorze epidemiologicznym oraz raportowaniu do instytucji międzynarodowych*, „Przegląd Epidemiologiczny” 2020, 74(3), s. 416–431.
22. Kuczyńska K., Zawilska J., Badura J., Sthrel B., *Wirus SARS-CoV-2: pochodzenie, budowa i cykl replikacyjny* „Farmacja Polska” 2021, 77(3), s. 143–149.
23. Mohamadian M., Chiti H., Shoghli A., Biglari S., Parsamanesh N., Esmailzadeh A., *COVID-19: virology, biology and novel laboratory diagnosis*, "The Journal of Gene Medicine" 2021, 23(2), e3303. <https://doi.org/10.1002/>

- jgm.3303. Epub 2021 Jan 6. PMID: 33305456; PMCID: PMC7883242.
24. Moscatelli S., Montecucco F., Carbone F., Valbusa A., Massobrio L., Porto I., Brunelli C., Rosa G.M., *An emerging cardiovascular disease: Takotsubo syndrome*, "BioMed Research International" 2019, 6571045, 30 Oct.. <https://doi.org/10.1155/2019/6571045>
 25. Nagesha S.N., Ramesh B.N., Pradeep C., Shashidhara K.S., Ramakrishnapa T., Krishnaprasad B.T., Jnanashree S.M., Manohar M., Arunkumar N., Yallappaa, Dhanush Patel D., Rakesh T.V., Girish E., Bagoji M., Chandargia S.S., *SARS-CoV 2 spike protein S1 subunit as an ideal target for stable vaccines: A bioinformatic study*, "Materials Today. Proceedings", 15 Jul. 2021. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2021.07.163>
 26. Oliveira B.A., *SARS-CoV-2 and the COVID-19 disease: a mini review on diagnostic methods*, "Revista do Instituto de Medicina Tropical de Sao Paulo" 2020, 62, e44, 29 Jun. <https://doi.org/10.1590/S1678-9946202062044>
 27. Otte M.S., Klusmann J.P., Luers J.C., *Olfactory dysfunction in patients after recovering from COVID-19*, "Acta Oto-Laryngologica" 2020, 140(12), s. 1032–1035. <https://doi.org/10.1080/00016489.2020.1811999>
 28. Okarska-Napierała M., Ludwikowska K., Jackowska T., Książyk J., Buda P., Mazur A., Szenbor, L., Werner B., Wysocki J., Kuchar E., *Postępowanie z dzieckiem z wieloukładowym zespołem zapalnym powiązanym z COVID-19*, „Przegląd Pediatryczny” 2021, 50(2), 1–11.
 29. Pancer K., *Pandemiczne koronawirusy człowieka – charakterystyka oraz porównanie wybranych właściwości HCoV-SARS i HCoV-MERS*, „Postępy Mikrobiologii” 2018, 57(1), s. 22–32.
 30. Panfili F.M., Roversi M., D’Argenio P., Rossi P., Cappa M., Fintini D., *Possible role of vitamin D in Covid-19 infection in pediatric population*. „Journal of Endocrinological Investigation” 2021, 44(1), s. 27–35. <https://doi.org/10.1007/s40618-020-01327-0>
 31. Payus A.O., Liew Sat Lin C., Mohd Noh M., Saffree Jeffree M., Ali R.A., *SARS-CoV-2 infection of the nervous system: a review of the literature on neurological involvement in novel coronavirus disease-(COVID-19)*, „Bosnian Journal of Basic Medical Sciences” 2020, 20(3), s. 283–292. <https://doi.org/10.17305/bjbms.2020.4860>
 32. Pillay T.S., *Gene of the month: the 2019-nCoV/SARS-CoV-2 novel corona-*

- virus spike protein*, "Journal of clinical pathology" 2020, 73(7), s. 366–369. <https://doi.org/10.1136/jclinpath-2020-206658>
33. Phan M.V.T, Ngo Tri T., Hong Anh P., Baker S., Kellam P., Cotton M., *Identification and characterization of Coronaviridae genomes from Vietnamese bats and rats based on conserved protein domains*, "Virus Evolution" 2018, 4(2), vey035. <https://doi.org/10.1093/ve/vey035>
 34. Pawlik L., Śpiołek E., Fichna J., Tarasiuk A., *Charakterystyka wirusa SARS-CoV-2 i potencjalne farmakologiczne sposoby leczenia*, „Postępy Biochemii” 2020, 66(2). https://doi.org/10.18388/pb.2020_321
 35. Park H.Y., Song, I., Lee, S., Sim, M., Oh, H., Song, K., Song K.-H., Yu E.-S., Park H.Y., Oh T., *Psychological consequences of survivors of COVID-19 pneumonia 1 month after discharge*, „Journal of Korean Medical Science” 2020, 35(47), e409. <https://doi.org/10.3346/jkms.2020.35.e409>
 36. Stobnicka-Kupiec A., Górny R. Gołofit-Szymczak M., Ławniczek-Wałczyk A., Cyprowski M., *Koronawirusy – niewidzialne zagrożenie o globalnym zasięgu Coronaviruses – an invisible threat with a global reach*. „Podstawy i Metody Oceny Środowiska Pracy” 2020, 4(106), s. 5–35. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.5828>
 37. Stefano G.B., Ptacek R., Ptackova H., Martin A., Kream R.M., *Selective neuronal mitochondrial targeting in SARS-CoV-2 infection affects cognitive processes to induce 'Brain Fog' and results in behavioral changes that favor viral survival*, „Medical science monitor: international medical journal of experimental and clinical research” 2021, 27, e930886. <https://doi.org/10.12659/MSM.930886>
 38. Stasi C., Fallania S., Vollera F., Silvestria C., *Treatment for COVID-19: an overview*. „European Journal of Pharmacology” 2020, 889, 173644. <https://doi.org/10.1016/j.ejphar.2020.173644>
 39. Sigrist, C.J., Bridge A., Le Mercier P., *A potential role for integrins in host cell entry by SARS-CoV-2*, „Antiviral Research” 2020, 177, 104759. <https://doi.org/10.1016/j.antiviral.2020.104759>
 40. Taherifard E., Taherifard E., *Neurological complications of COVID-19: a systematic review*, „Neurological Research” 2020, 42(11), s. 905–912. <https://doi.org/10.1080/01616412.2020.1796405>
 41. Theoharides T.C., Cholevas C., Polyzoidis K., Politis A., *Long-COVID*

- syndrome-associated brain fog and chemofog: luteolin to the rescue*, „BioFactors” 2021, 47(2), s. 232–241. <https://doi.org/10.1002/biof.1726>
42. Wong A.W., Shah A.S., Johnston J.C., Carlsten C., Ryerson C.J., *Patient-reported outcome measures after COVID-19: a prospective cohort study*, „The European Respiratory Journal” 2020, 56(5), 2003276. <https://doi.org/10.1183/13993003.03276-2020>
 43. Xiong Q., Xu M., Li J., Liu Y., Zhang J., Xu Y., Dong W., *Clinical sequelae of COVID-19 survivors in Wuhan, China: a single-centre longitudinal study*, „Clinical Microbiology and Infection” 2021, 27(1), s. 89–95. <https://doi.org/10.1016/j.cmi.2020.09.023>
 44. Welz A., Breś-Targowska A., *Koronawirus – aktualny problem medyczny i społeczny*. „Farmakologia Polska” 2020, 76(5), s. 259–268.

Nota o autorze

Dr n. med. Dorota Polz-Gruszka, w latach 2006–2016 asystent i adiunkt w Zakładzie Wirusologii Uniwersytetu Medycznego w Lublinie. Współautorka kilkudziesięciu prac z dziedziny wirusologii, publikowanych m.in. w *Anticancer Research*, *Infectious Agents and Cancer*, *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*. Specjalista w dziedzinie zdrowia publicznego, specjalista w dziedzinie stomatologii dziecięcej, absolwentka studiów podyplomowych w dziedzinie logopedii oraz organizacji i zarządzania w ochronie zdrowia. Promotorka kilkudziesięciu prac magisterskich, licencjackich i podyplomowych. Nauczycielka akademicka.

EUST

Tomasz Pysiak

**Europejska Uczelnia Społeczno- Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana**

KWESTIA WIARY – PANDEMIA I SZCZEPIENIA OCZAMI SPOŁECZEŃSTWA

A QUESTION OF FAITH – A PANDEMIC AND VACCINATION THROUGH THE EYES OF SOCIETY

Streszczenie. Rozdział jest przyczynkiem do rozważań na temat oceny pandemii COVID-19. Skupia się na wielości teorii na temat COVID-19, często teorii spiskowych. Autor zwraca uwagę na wpływ komunikacji i społeczeństwa informacyjnego na społeczne postrzeganie pandemii. Artykuł zwraca uwagę na globalizację jako jeden z czynników powodujących powstanie wielu teorii na temat COVID-19.

Słowa kluczowe: SARS-CoV-2, COVID-19, komunikacja, teorie spiskowe, społeczeństwo informacyjne, globalizacja

Summary. The article serves as a contribution to the considerations regarding the COVID-19 pandemic. An important component of this article is the focus on the multiplicity of COVID-19 theories, often conspiracy theories. The author draws attention to the impact of communication and the information society on the social perception of the pandemic. It is important to pay attention to the issues of globalization in the development of a multitude of theories about COVID-19.

Keywords: SARS-CoV-2, COVID-19, communication, conspiracy theories, information society, globalization

Rozdział ten jest tylko pewnym wycinkiem analizy prasy, portali medialnych i zestawieniem badań realizowanych przez ośrodki badawcze w Polsce i na świecie. Powinna być opracowana pełna komplementarna analiza i wnioski z niej płynące. Autor porusza kwestie polityczne i społeczne, nie roszcząc sobie prawa epidemiologa czy też biologa do wypowiadania się odnośnie działania szczepień czy mechanizmów działania wirusa SARS-CoV-2 i jego mutacji, wywołujących chorobę nazwaną COVID-19. W rozdziale omówiony zostanie aspekt społeczny, socjologiczny pandemii, aby pokazać, jak w społeczeństwie informacyjnym, postmodernistycznym, światowa pandemia wywołała wielkie zamieszanie i zaogniła tłące się konflikty związane z wiedzą i, co ważniejsze, zaufaniem społecznym. Autor nie opowie się za żadną ze stron sporu społecznego, toczzonego z tak wielką zajadliwością, hołdując zasadzie Durkheima „badać fakty [społeczne] jak rzeczy”. Autor odrzuca więc cały nurt mówiący, iż badania i artykuł naukowy mają być zaangażowane społecznie i powodować zmianę społeczną. Poruszone teorie, niesprawdzone naukowo i potocznie nazwane teoriami spiskowymi, nie są bezpośrednim tematem rozważań i nie będą ani potwierdzane, ani falsyfikowane. Głównym zadaniem będzie określenie społecznego oddziaływania tych teorii.

Epidemia SARS-CoV-2

Żeby zrozumieć działanie i dalsze konsekwencje społeczne pandemii, musimy cofnąć się do 2019 r., do początku pandemii. Jak się potem okaże, będzie on kwestionowany w późniejszych teoriach. „Pierwsze informacje o nowej chorobie pojawiły się w grudniu 2019 r., kiedy w Chinach wykryto skupisko chorych z ciężkim zapaleniem płuc w mieście Wuhan w prowincji Hubei. Umożliwił to system ostrzegania o występowaniu nietypowych zapaleń płuc, który został wdrożony w Chinach po poprzednich epidemiach SARS, MERS i grypy. Światowa Organizacja Zdrowia została poinformowana 31 grudnia 2019 r., gdy wykryto 44 zachorowania, a 9 stycznia 2020 r. informacja, że choroba jest powodowana przez nowego koronawirusa podobnego do SARS-CoV obiegła świat. Początkowo wszystkie zachorowania powiązane były z targiem żywymi zwierzętami i owocami morza, więc spodziewano się, że wirus jest patogenem odzwierzęcym”. Co ciekawe, pojawiły się teorie, iż Wuhan nie było miejscem pierwszego zakażenia. Światowa Organizacja Zdrowia w swoim raporcie z 30 marca 2021 r. stwierdza, iż pierwsze odnotowane zachorowanie na COVID-19 wykryte w Wuhan, nie było pierwszym przypadkiem zachorowania na COVID-19, a jedynie pierwszym oficjalnie wykrytym – czego nie możemy wykluczyć. Istotne są również hipotezy powstania zakażenia, czyli przeskoku zoonozy na człowieka.

Jedną z nich jest przełamanie bariery międzygatunkowej: nietoperz inny gatunek (np. łuskowiec) człowiek. Kolejną teorią poddaną rozważeniom w raporcie jest zakażenie poprzez mrożoną żywność. Za najmniej prawdopodobne eksperci WHO uznali „ucieczkę” wirusa z laboratorium wojskowego w Wuhan. Widać więc bardzo mocno, iż od samego początku brak ustalonych faktów wpływał na tworzenie wielu teorii odnośnie samego wirusa i jego powstania. Należy zauważyć, o czym pisali sami eksperci WHO, że władze Chin nie tylko utrudniały, ale i naciskały na ekspertów. Wszystko to połączyło się z działaniami politycznymi m.in. 45. prezydenta Stanów Zjednoczonych Donalda J. Trumpa, który wprost oskarżył Chiny o wywołanie pandemii. „Rząd chiński i Światowa Organizacja Zdrowia – która jest praktycznie kontrolowana przez Chiny – fałszywie oświadczyły, że nie ma dowodów na przenoszenie się wirusa między ludźmi”. Działania społeczne i polityczne, które wyrosły wokół pandemii, przyczyniły się do zwiększania chaosu i mnożenia niewiadomych.

Od początku 2020 r. na całym świecie zaczęto stosować obostrzenia pandemiczne, co szczególnie mocno wpłynęło na gospodarkę. Od tego momentu – ogłoszenia światowej pandemii, tj. 11 marca 2020 r. – w kolejnych krajach świata wybuchały kolejne ogniska choroby COVID-19. Po ogłoszeniu światowej pandemii kolejne rządy zaczęły wprowadzać rygorystyczne obostrzenia. Niektóre kraje europejskie całkowicie się zamknęły, wprowadzając np. godziny policyjne czy zakaz przemieszczania się. W Polsce już 2 marca 2020 r. została ogłoszona ustawa o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2020 poz. 374), następnie doszczegółowiona rozporządzeniem Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego (Dz.U. 2020 poz. 433). Podobne akty prawne powstawały na całym świecie. Życie gospodarcze i społeczne przeniosło się w wielu przypadkach całkowicie do Internetu. Świat się zatrzymał, czekając na skuteczny lek albo szczepionkę. Rządy wielokrotnie działały niezrozumiale, co wynikało z ciągle aktualizowanej wiedzy na temat samego wirusa SARS-CoV-2, jak i jednostki chorobowej COVID-19. Wprowadzało to chaos i niepewność wśród obywateli, którzy po czasie stali się coraz bardziej podejrzliwi.

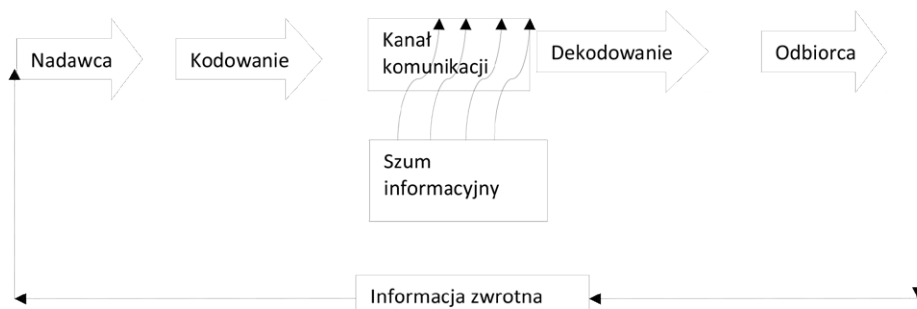
Istotne badania oceny działań rządu i samych restrykcji przez obywateli przedstawia CBOS. Warto przytoczyć konkluzję autorki badań, która pokazuje jasno, iż

mimo kampanii reklamowych i edukacyjnych oraz działań rządu nie zmienia się odsetek osób niezadowolonych. „W lutym obawy przed zarażeniem koronawirusem są wyraźnie mniejsze, do czego przyczyniły się zapewne stabilizacja liczby rejestrowanych zakażeń oraz rozpoczęcie szczepień pacjentów pierwszej grupy. Nadal jednak większość dorosłych Polaków deklaruje obawy przed zarażeniem. Mimo że w czasie realizacji badania liczba notowanych zakażeń utrzymywała się na podobnym poziomie, nie poprawiły się ogólne oceny działań rządu w walce z epidemią. Zbliżone odsetki badanych chwalą politykę rządu w tym zakresie i oceniają ją negatywnie. Krytycyzmowi wobec działań podejmowanych przez rząd sprzyja częste obecnie przekonanie o zbyt wolnym tempie luzowania obostrzeń, o niedostatecznym wsparciu państwa dla firm dotkniętych negatywnymi skutkami ograniczeń związanych z pandemią oraz niezadowolenie z organizacji szczepień”. Musimy zaznaczyć, że badanie to było tworzone na początku akcji szczepień.

Globalne działanie

Należy nadmienić, że wszelkie reakcje społeczne są pewnym efektem globalizującego się świata i społeczeństwa informacyjnego. Społeczeństwo informacyjne jest wypadkową procesów globalizacyjnych, które mocno się zintensyfikowały. „Niewątpliwy jest zaś fakt, iż jego intensyfikacja procesów globalizacji, a więc i tej współpracy, nastąpiła w XX w. Wiąże się ona z rozwojem nowych technologii komunikacyjnych, postępem technicznym i procesami społecznymi. Co jest najbardziej istotne, globalizacja jest zjawiskiem totalnym. Rozlewa się na wszystkie sfery życia”. Właśnie to sprawia, że świat, jak mawiał Marshall McLuhan, staje się „globalną wioską”. Możemy mówić o bardzo żywej i podobnej reakcji na całym świecie, nie tylko na kwestie pandemii, ale wiary w szereg teorii o mniejszej bądź większej możliwości weryfikacji. Działalność mass mediów i social mediów jest kolejnym z ważnych elementów wpływających na odbiór szeregu informacji, z których duża część się wyklucza. By zrozumieć te kwestie, musimy uzmysłowić sobie, jak działa schemat komunikacyjny. Jeżeli przypatrzymy się cybernetycznemu modelowi komunikacji, możemy rozpoznać pewne mechanizmy tworzenia się w zglobalizowanym świecie wielu pól narracyjnych i wielu teorii przyjmowanych w dużej mierze na wiarę niż po faktycznej weryfikacji źródeł. Model przedstawiony na wykresie 1 bardzo dobrze obrazuje, w jaki sposób działa tzw. szum informacyjny zakłócający możliwą i właściwą komunikację. Ważną również kwestią jest ilość informacji, którą jednostka jest „bombardowana”, co jeszcze bardziej utrudnia wyłowienie informacji właściwej z zaistniałego szumu – fake newsów.

Wykres 1. Model komunikacji na podstawie cybernetycznego modelu komunikacji Shannona-Weavera z 1948 r.

ŹRÓDŁO: OPRACOWANIE WŁASNE

Według definicji Cooleya z 1909 komunikacja to: „(...) mechanizm, dzięki któremu ludzkie stosunki mogą istnieć i rozwijać się, tj. wszystkie symbole umysłu, łącznie ze środkami przekazywania ich w przestrzeni i czasie. Obejmuje ono wyraz twarzy, postawę i gestykulację, tony głosu, słowa, pismo, druk, koleje żelazne, telegrafy, telefony oraz to, co jeszcze może być osiągnięciem w podboju przestrzeni i czasu”¹. Tak więc komunikowaniem jest wszystko, co nas otacza: symbole i emocje. W efekcie poprzez emocje i symbole może funkcjonować wiele teorii i wiara w te teorie podczas pandemii. Silne emocje połączone z działaniami głównie poprzez globalną sieć, która czyni „świat społeczny jednym”, wraz z szumem informacyjnym wpływają na postrzeganie świata przez wielu ludzi.

Należy zauważyć, że często działania te są mocno skorelowane z działaniami rządów, nastawionych do siebie negatywnie i walczących o swoje wpływy. Najlepszym przykładem była wspomniana wypowiedź Donalda J. Trumpa. Pokazuje ona jak często na globalnej arenie dochodzi do mocnych starć i działań zakulisowych mających na celu zdobycie wpływów, gospodarczych czy też politycznych. Należy zaznaczyć, że intencją autora nie jest oceniać słuszność tej tezy, a zwrócić uwagę na jej istotny wydźwięk polityczny.

Szczepienia

Interesującą sprawą okazały się społeczne odczucia po wynalezieniu szczepionki przeciw COVID-19. „Badania nad szczepionką przeciw COVID-19 rozpoczęły się, jak tylko opublikowano sekwencję genetyczną koronawirusa SARS-CoV-2 (11.01.2020 r.). Humanitarne i gospodarcze skutki pandemii COVID-19 były dla badaczy wielką motywacją do pracy, dzięki czemu prototy-

¹ T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.

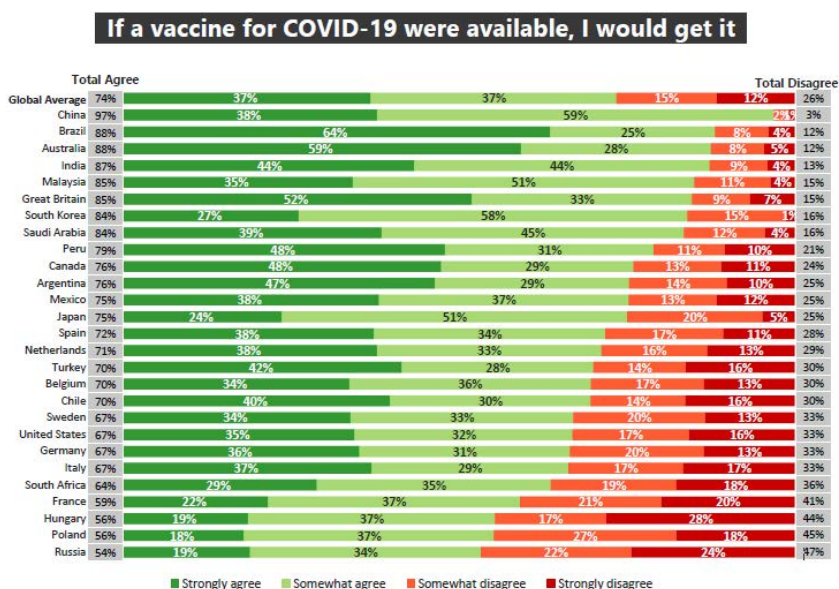
py szczepionek były gotowe do rozpoczęcia badań klinicznych na ludziach już w połowie marca 2020 r. Naukowcy stosowali różne podejścia, aby zmaksymalizować szanse na szybkie opracowanie bezpiecznej i skutecznej szczepionki przeciw COVID-19: dobrze ugruntowane, jak klasyczne szczepionki, które wykorzystują białka do wywołania odpowiedzi immunologicznej (np. szczepionki podjednostkowe), oraz bardziej nowatorskie, jak szczepionki mRNA lub szczepionki wektorowe. W szczepionkach mRNA lub wektorowych nie podajemy gotowego antygeny, a dokładny przepis na jego przygotowanie w postaci mRNA kodującego informację o białku pełniącym funkcję antygeny lub innego wirusa (wektora), do którego wbudowany jest gen tego białka². W dyskursie społecznym na początku pandemii dało się odczuć atmosferę oczekiwania na „wynalezienie” szczepionki i tak pożądany powrót do normalności sprzed pandemii. Duże zainteresowanie szczepionką, na podstawie statystyk hasła wpisywanego w GoogleTrends „szczepionka na koronawirusa”, widzimy w dwóch okresach (wykres 2). Wzrost zainteresowania możemy obserwować od marca 2020 r., a od 25 kwietnia 2020 r. spadek. Potem obserwujemy umiarkowane zainteresowanie tematem. Kolejny wzrost trendów zapytania o szczepienia notujemy od 13 grudnia do 27 grudnia 2020 r. Następnie dochodzi do dużego spadku zainteresowania. Pierwszy wzrost wynika z tego, że właśnie od marca 2020 r. pandemia była coraz bliżej Polski. Strach i niepewność spowodował, że właśnie to hasło stało się najbardziej wyszukiwane i oczekiwane. Grudniowy wzrost spowodowany jest natomiast początkiem akcji szczepień w Polsce.

Wykres 2. Badania trendów wyszukiwania hasła „szczepionka na koronawirusa” w Internecie

² <https://szczepienia.pzh.gov.pl/wszystko-o-szczepieniach/szczepionki-przeciw-co-vid-19/> [dostęp: 13.09.2021]

Jeżeli chodzi o chęć przyjęcia szczepionki – w Polsce jest i była ona dość mała. Wynika to z mniejszego zaufania do aparatu państwa oraz do ochrony zdrowia. Według sondażu IPSOS, sporządzonego na zlecenie Światowego Forum Ekonomicznego (WEF), chęć do szczepień w sierpniu 2020 r., kiedy szczepionki były w finalnej fazie, była niewielka (wykres 3). Powodów takiego stanu rzeczy może być kilka. Oprócz wyżej wspomnianej nieufności wobec instytucji zarówno państwa, jak i ochrony zdrowia możemy mówić o szeregu niesprawdzonych teorii, często ocierających się o „teorie spiskowe” – w pełni niesprawdzone i opierające się na pojedynczych, niewiarygodnych badaniach albo niepoparte żadnymi badaniami.

Wykres 3. Gotowość przyjęcia szczepionki

ŹRÓDŁO: [HTTPS://WWW3.WEFORUM.ORG/DOCS/WEF_SURVEY_VACCINE_CONFIDENCE_2020.PDF](https://www3.weforum.org/docs/WEF_SURVEY_VACCINE_CONFIDENCE_2020.pdf)

Właśnie szczepienia są głównym powodem szerzenia wielu teorii odrzuconych przez większość medyków. Mimo wielu niesprawdzonych teorii źródło powstania wirusa nie jest przyczyną tak wielkich sporów społecznych, które zaostrzyły dopiero szczepienia i ruchy antyszczepionkowe, a te stały się mocnym głosem społecznym. Oczywiście ilościowo nie możemy mówić o ruchu masowym, jednak dzięki wykorzystaniu modelu komunikacyjnego i Internetu głos antyszczepionkowców jest nad wyraz słyszalny. Choć „big tech”, czyli główni potentaci

branży IT, bardzo często używa cenzury prewencyjnej, ruchy antyszczepionkowe znalazły sposób na realizację swojego przekazu medialnego.

Teorie na temat COVID-19 i szczepień

Nie powinniśmy przeceniać społecznego przekazu i siły w dyskursie społecznym niesprawdzonych, a często zupełnie kłamliwych teorii. Za przykład z historii należy podać chociażby działania króla Francji Filipa IV Pięknego i jego spisek przeciw zakonowi templariuszy na podstawie nieprawdziwej teorii, jakoby rycerze świątyni czcili diabła i oddawali się innym, w tamtym czasie potępianym praktykom. Ta teoria umożliwiła władcy rozwiązanie zakonu i realizację swojej myśli politycznej.

W wielu rozgrywkach politycznych czy też działaniach wojennych jedną z podstawowych broni jest dezinformacja i złamanie morale. O ile w wiekach przeszłych był to dodatek do działań militarnych i dyplomatycznych, obecnie staje się główną bronią obok nacisku ekonomicznego. Działania destabilizujące sferę informacji połączone z rozpuszczaniem wielu nieprawdziwych wiadomości stało się elementem wojny hybrydowej. Wojna informacyjna była również pretekstem do ataku III Rzeszy Niemieckiej na II Rzeczpospolitą. Prowokacja gliwicka i fałszywy obraz kreowany przez propagandę niemiecką miał za zadanie usprawiedliwić konkretne działania. „To, co zaczęto definiować jako «wojna informacyjna» związane jest z użyciem skomplikowanej technologii. Jednak nie one są tu najistotniejsze. Upraszczając, można powiedzieć, że «wojna informacyjna» bliższa jest temu, co nazywa się «propagandą» (wojną propagandową), niż temu, co nazywa się informatyką. Zwraca się jednak uwagę, że to, co jest celem wojny informacyjnej różni się od tego, co tradycyjnie było celem propagandy. Tradycyjna propaganda miała odniesienie do określonej ideologii i była otwarcie głoszona. W centrum zjawiska, jakie nazywa się wojną informacyjną, jest zaś celowo fałszywa (zmyślona) informacja (fake news) i jej celem nie jest przekonanie kogoś do jakiegoś poglądu, lecz zdezorientowanie. Nie polega ona na jednoznacznym ukierunkowaniu informacji, lecz często «wklejaniu» w obieg publiczny informacji zarówno fałszywych, jak sprzecznych»³. Wiele więc działań związanych z teoriami spiskowymi i ich wielością może być inspirowana przez siły zewnętrzne. Oczywiście poprzednie zdanie też staje się w pewien sposób teorią spiskową, niesprawdzoną, za którą mogą być jakieś przesłanki niemożliwe w pełni do zweryfikowania.

³ K. Wóycicki, *Wokół definicji „wojny dezinformacyjnej”*, w: *Rosyjska wojna dezinformacyjna przeciwko Polsce*, pod red. K. Pisarskiej, R. Lipki, T. Surmy, Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego, Warszawa 2017, s. 7.

Poniżej podano najbardziej popularne teorie spiskowe, czy też obalone fake newsy, krążące w świadomości społecznej.

„Koronnym argumentem środowisk antyszczepionkowych jest twierdzenie, że program szczepień przeciwko COVID-19 to eksperyment medyczny. Informacja ta jest powtarzana jak mantra nie tylko przez zwykłych internautów, ale przede wszystkim przez liderów tej społeczności. Co zdumiewające, nawet tych mogących pochwalić się wykształceniem medycznym. Z takim twierdzeniem często idzie w parze przeświadczenie, że szczepionki nie przeszły wszystkich wymaganych faz badań klinicznych, a ich dopuszczenie odbyło się w trybie awaryjnym. Podnoszony jest również argument, jakoby ani producent, ani władze nie ponosiły odpowiedzialności za działania niepożądane szczepionek”⁴.

„Od kilku tygodni w mediach społecznościowych krąży film nagrany przez pracowniczkę jednej z lecznic weterynaryjnych w USA. Widzimy na nim, jak skanuje ona czytnikiem chipów dla zwierząt domowych swoją współpracownicę. Okazuje się, że skaner na prawym ramieniu nie wykrywa nic, jednak gdy zostanie przesunięty nad lewe ramię, pokazuje piętnastocyfrowy numer. Kobieta mówi, że otrzymała szczepionkę na COVID-19 właśnie w tamto miejsce, sugerując, że w preparatach znajdują się chipy”⁵.

„Film opisany jako «Szokujące przemówienie Thierry’ego Baudeta o dokumencie z 2010 r. Holenderski polityk demaskuje Fundację Rockefellera i plan globalistów» zyskał w sieci dużą popularność. Przedstawia on wystąpienie lidera skrajnie prawicowej i eurosceptycznej partii Forum na Rzecz Demokracji podczas debaty w holenderskim parlamencie 3 czerwca 2021 r. Baudet przekonuje w nim, że pandemia SARS-CoV-2 została zaplanowana w 2010 r. przez Fundację Rockefellera, a skuteczny lek na COVID-19 w postaci ivermektyny jest blokowany, aby szybciej dopuścić do użycia szczepionki. Wersję z polskim tłumaczeniem wystąpienia udostępniło 9,8 tysięcy użytkowników, a wyświetlono je w sumie 96 tysięcy razy. Polityk udostępnił też na swoim oficjalnym koncie na Twitterze link do przemówienia w serwisie YouTube”⁶.

Kolejne teorie mówią o „tlenku grafenu w szczepionkach”; „sterowaniu zachowań przez nadajniki 5G” „mikrochipach w szczepionkach”; „depopulacji poprzez

⁴ <https://fakenews.pl/zdrowie/szczepienia-przeciwko-covid-19-to-eksperyment-medyczny-nieprawda/> [dostęp: 12.09.2021]

⁵ <https://fakenews.pl/zdrowie/nie-chip-ze-szczepionki-na-covid-19-nie-zostal-wykryty-przez-skaner-dla-zwierzat/> [dostęp: 12.09.2021]

⁶ <https://fakenews.pl/zdrowie/thierry-baudet-fundacja-rockefeller-a-zaplanowala-pandemie-sprawdzamy/> [dostęp: 12.09.2021]

szczepionki”⁷. Oczywiście do teorii spiskowych zaliczono teorię odnośnie „ucieczki/ celowego wypuszczenia” wirusa SARS-CoV-2 z laboratorium w Wuhan.

Podsumowanie

Wszelkie teorie odnośnie szczepień czy samego COVID-19 są popularne z dwóch powodów. Jednym z nich jest problem braku sprawdzonej wiedzy na temat tej jednostki chorobowej. Nowe badania i informacje powodują chaos informacyjny, szczególnie skierowany do ludzi o małej świadomości medycznej czy biologicznej. Drugim powodem jest wielość teorii stworzonych przez osoby o różnej motywacji. Od osób wierzących w swoje teorie po możliwe celowe działanie grup wpływu w tym służb specjalnych. Należy nadmienić, że jest to możliwe na taką skalę, jedynie dzięki procesom czy też poprzez procesy zachodzące w globalnym świecie. Społeczeństwo informacyjne jako takie przyczyniło się do wytworzenia szumu informacyjnego niespotykanego wcześniej w historii. Daje to pole do powstawania teorii często niesprawdzonych lub celowo bądź niecelowo fałszywych. Percepcja przeciętnego konsumenta tych informacji nie jest w sposób merytoryczny odsiać manipulacji czy nieprawdy na wiele tematów. Brak wiary w oficjalny przekaz spowodowany jest bardzo niskim zaufaniem społecznym do instytucji rządowych, co też wzmacnia przekaz teorii niesprawdzonych. Właśnie to sprawia, że opinie o SARS-CoV-2 i COVID-19 w dużej mierze w dyskursie społecznym opierają się na wierze w daną teorię czy danego eksperta, a nie na faktach.

Bibliografia

1. Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021.
2. *Obawy przed zakażeniem koronawirusem i ocena działań rządu w lutym*, CBOS luty 2021. Dostępne online: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_021_21.PDF
3. Pisarska K., Lipka R., Smura T., *Rosyjska wojna dezinformacyjna przeciwko Polsce*, Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego, Warszawa 2017.

⁷ Informacje z mediów społecznościowych i Internetu.

4. Pysiak T., Mari G., *Globalization, society, values*, EDUCatt, Milano 2017.
5. *WHO-convened global study of origins of SARS-CoV-2: China Part*, <https://www.who.int/publications/i/item/who-convened-global-study-of-origins-of-sars-cov-2-china-part> [dostęp: 12.09.2021]
6. *Zrozumieć COVID-19*, PAN, 14 września 2020. Dostępne online: <https://www.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2020/09/m26303923covid19-str-01-70-15-09-20-calosc.pdf>

Źródła internetowe

1. <https://fakenews.pl/zdrowie/nie-chip-ze-szczepionki-na-covid-19-nie-zostal-wykryty-przez-skaner-dla-zwierzat/> [dostęp: 12.09.2021]
2. <https://fakenews.pl/zdrowie/thierry-baudet-fundacja-rockefellera-zaplanowala-pandemie-sprawdzamy/> [dostęp: 12.09.2021]
3. <https://fakenews.pl/zdrowie/szczepienia-przeciwko-covid-19-to-eksperyment-medyczny-nieprawda/> [dostęp: 12.09.2021]
4. <https://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news%2C88612%2Cwp-who-poprawi-raport-z-misji-poszukiwania-genezy-covid-19.html> [dostęp: 12.09.2021]
5. <https://www.rp.pl/diagnostyka-i-terapię/art8814941-donald-trump-pociagnac-chiny-do-odpowiedzialnosci-za-wirusa> [dostęp: 12.09.2021]
6. <https://szczepienia.pzh.gov.pl/wszystko-o-szczepieniach/szczepionki-przeciw-covid-19/> [dostęp: 13.09.2021]

Krzysztof Radecki

**Europejska Uczelnia Społeczno-Techniczna
im. Sługi Bożego Roberta Schumana**

POMOC EKONOMICZNA PAŃSTWA W CZASIE PANDEMII

POMOC EKONOMICZNA PAŃSTWA W CZASIE PANDEMII

Streszczenie. Trwająca pandemia stanowi duże wyzwanie dla gospodarki Państwa, dlatego pomoc poszczególnym sektorom, przedsiębiorstwom oraz społeczeństwu jest tak ważna. Celem poniższego rozdziału jest przedstawienie pomocy ekonomicznej udzielonej przez Państwo (polski rząd) w procesie walki ze skutkami pandemii koronawirusa. Szczegółowo zostały opisane dotacje, dofinansowania i inna oferowana pomoc w celu zmniejszenia skutków kryzysu w poszczególnych rodzajach organizacji, co wpłynęło na społeczeństwo i gospodarkę.

Słowa kluczowe: przedsiębiorstwo, pandemia, gospodarka, pomoc, dofinansowanie, kryzys

Summary. The ongoing pandemic is a great challenge for the state's economy, which is why assistance for individual sectors, enterprises and society is so important and is detailed below. The purpose of this chapter is to indicate economic assistance by the state (Polish government) in the process of combating the effects of the coronavirus pandemic. Grants, subsidies and other assistance offered to reduce the effects of the crisis in different types of organizations, with an impact on society and the economy, are described in detail.

Keywords: enterprise, pandemic, economy, aid, financing, crisis

Rząd starał się pomóc w okresie pandemii każdemu sektorowi rynku, tak aby przedsiębiorstwa jak najmniej odczuły szkody wyrządzone pandemią. Rekompensata, jaką otrzymały firmy, w dużym stopniu zaspokoiła ich najpilniejsze potrzeby w zakresie płynności finansowej. Rząd Polski swój plan działania nazywa „tarczą antykryzysową”. To zbiór działań prawnych i urzędowych, których zadaniem jest natychmiastowa pomoc gospodarce. Ich łączny koszt oszacowano na ponad 200 mld zł.¹

Małe i mikroprzedsiębiorstwa w czasie pandemii

Rozprzestrzenianie się wirusa COVID-19 i kryzys spowodowany pandemią sprawiły, że polskie firmy odczuwały i odczuwają problemy. Szczególnie dotkliwe skutki dotknęły małe i mikroprzedsiębiorstwa. Dlatego w ramach przyjętej przez sejm specustawy „tarcza antykryzysowa” otrzymają one niezbędne wsparcie, które szczegółowo zostało omówione w dalszej części publikacji.

Dofinansowanie do płacy pracownika²

W ramach Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych zaoferowane zostało wsparcie finansowe dla przedsiębiorców, którzy wykazą spadki obrotów firm w okresie wprowadzonego przez nich przestoju ekonomicznego lub obniżonego wymiaru czasu pracy z powodu epidemii koronawirusa.

Przedsiębiorcy otrzymali i otrzymują dofinansowanie do wynagrodzenia pracownika objętego przestojem ekonomicznym w wysokości 50 proc. minimalnego wynagrodzenia plus składki na ubezpieczenia społeczne należne od pracodawcy od przyznanych świadczeń lub dofinansowanie do wynagrodzenia pracownika objętego obniżonym wymiarem czasu pracy do wysokości 40 proc. przeciętnego wynagrodzenia, plus składki na ubezpieczenia społeczne należne od pracodawcy od przyznanych świadczeń³.

Wprowadzenie prawa do świadczenia postojowego

W pakiecie wprowadzono wsparcie dla osób prowadzących jednoosobową działalność gospodarczą oraz osób wykonujących pracę na podstawie umów cywilnoprawnych. W tym przypadku zaproponowana została jednorazowa wypłata, tzw. świadczenie postojowe, w wysokości do maksymalnie 80% minimalnego wynagrodzenia obowiązującego w 2020 r. (2080 zł). Świadczenie nie podlegało

¹ <https://stat.gov.pl/covid/>

² <https://www.gov.pl>

³ https://ptps.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/22/2020/06/e-book_biss_xi-1.pdf

oskładkowaniu i opodatkowaniu ze względu na jego socjalny charakter. Prawo do świadczenia przysługiwało z tytułu przestoju ekonomicznego w wyniku wystąpienia zagrożenia epidemicznego⁴.

Możliwość odroczenia i rozłożenia na raty składek na ZUS

Przepisy przewidują, że przedsiębiorcy, którzy mają trudności w opłaceniu składek ZUS, za okres od stycznia 2020 r., mają możliwość odroczenia terminu płatności składek lub rozłożenia należności na raty, bez opłat i odsetek za zwłokę (tj. bez tzw. opłaty prolongacyjnej). Wniosek o odroczenie terminu płatności składek lub rozłożenie ich na raty, będzie musiał być złożony w okresie obowiązywania stanu zagrożenia epidemicznego lub stanu epidemii albo w okresie 30 dni następujących po ich odwołaniu⁵.

Czasowe zwolnienie ze składek ZUS

Osoby prowadzące małe firmy (zatrudniające do maksymalnie 9 osób ubezpieczonych), na trzy miesiące zostały zwolnione ze składek ZUS. Z tego rozwiązania skorzystali w szczególności samozatrudnieni i mikroprzedsiębiorcy.

Zwolnienie z tytułu nieopłaconych składek przysługuje i przysługiwało, jeżeli płatnik składek: wykonywał działalność przed 1 lutego 2020 r., osiągnął przychód z prowadzenia pozarolniczej działalności uzyskany w miesiącu poprzedzającym miesiąc, w którym został złożony wniosek o zwolnienie z tytułu nieopłaconych składek, nie wyższy niż 300 proc. prognozowanego przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto w gospodarce narodowej w 2020 r. Ze zwolnienia mogli korzystać przedsiębiorcy, którzy nie korzystali ze świadczenia postojowego lub świadczeń na ochronę miejsc pracy lub dofinansowanie wynagrodzeń⁶.

Możliwość wstecznego rozliczenia strat

W przygotowanym pakiecie zaproponowano możliwość wstecznego rozliczania strat podatkowych w PIT i CIT. To oznacza, że stratę poniesioną w roku 2020 podatnicy będą mogli odliczyć od dochodu uzyskanego w 2019 r. – złożą korektę zeznania za 2019 r. Z możliwości tej skorzystają osoby, których przychody osiągnięte w 2020 r. spadną o co najmniej 50 proc. w stosunku do 2019 r.

⁴ <https://www.gov.pl/web/rodzina/male-i-mikro-przedsiębiorstwa-w-czasie-epidemii-nie-zostana-bez-pomocy>

⁵ https://ptps.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/22/2020/06/e-book_biss_xi-1.pdf

⁶ <https://www.gov.pl/web/rodzina/male-i-mikro-przedsiębiorstwa-w-czasie-epidemii-nie-zostana-bez-pomocy>

Pożyczka 5 tys. zł dla mikrofirm

Mikroprzedsiębiorcy, których dotknęły trudności finansowe związane z rozprzestrzenianiem się wirusa, mogli liczyć na wsparcie w postaci niskooprocentowanej pożyczki na pokrycie kosztów prowadzonej działalności. Pożyczka w wysokości 5 tys. zł została udzielona na okres 12 miesięcy, oprocentowanie jest stałe i wynosi w skali roku 0,05 proc. Pożyczka wraz z odsetkami mogła zostać umorzona pod warunkiem, że przez 3 miesiące od dnia jej udzielenia w firmie nie zmniejszył się stan zatrudnienia.

Możliwość odroczenia płatności podatków PIT, CIT, VAT

Wśród proponowanych rozwiązań znajduje się możliwość przesunięcia w czasie należności publiczno-prawnych bez dodatkowych opłat. Chodzi o PIT, CIT, VAT i składki na ZUS, bez względu na wielkość i formę prowadzonej działalności gospodarczej. Regulacja dotyczyła także terminu złożenia deklaracji podatkowej PIT.

Wakacje kredytowe

W tej propozycji wsparcia dla przedsiębiorstw zaproponowano zawieszenie umowy kredytu na rok, bez zobowiązania do wykonywania w tym czasie żadnych płatności.

Przesunięcia płatności za media

Zmiana miała na celu odciążenie przedsiębiorców z opłat audiowizualnych i abonamentowych. W szczególności z tego rozwiązania skorzystali usługodawcy z branży gastronomicznej, hotelarskiej czy fryzjerskiej⁷.

Wojewódzkie Urzędy Pracy - dofinansowanie z Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych⁸

- Tarcza 1.0 – dofinansowanie wynagrodzeń pracowników i zleceniobiorców objętych przestojem lub obniżonym wymiarem czasu pracy.
- Tarcza 4.0 – dofinansowanie wynagrodzeń pracowników i zleceniobiorców nieobjętych przestojem lub obniżonym wymiarem czasu pracy.
- Tarcza branżowa – dofinansowanie wynagrodzeń pracowników z wybranych branż.

⁷ <https://e-prawnik.pl>

⁸ [Biznes.gov.pl](https://biznes.gov.pl)

Starosta – dofinansowanie wynagrodzeń z Funduszu Pracy (FP)

- Tarcza 1.0 – dofinansowanie wynagrodzeń pracowników i zleceniobiorców w małych i średnich firmach.

Dotacje i pożyczki

- Tarcza 1.0 – dofinansowanie działalności gospodarczej.
- Tarcza 1.0 – pożyczka ze środków Funduszu Pracy dla mikroprzedsiębiorcy.
- Tarcza branżowa – dotacje na pokrycie bieżących kosztów prowadzenia działalności.

Świadczenia postojowe

- Tarcza 1.0 – świadczenia postojowe dla umów cywilno-prawnych.
- Tarcza 5.0 – świadczenia postojowe dla wybranych branż.
- Tarcza 6.0 – świadczenia postojowe dla wybranych branż.
- Tarcza branżowa – świadczenia postojowe dla wybranych branż z przeważającym PKD.

Zwolnienie z obowiązku opłacania składek

- Tarcza branżowa – zwolnienie z opłacania składek ZUS.

Elementami rządowego wsparcia są również m.in. ustawa o udzielaniu pomocy publicznej w celu ratowania lub restrukturyzacji przedsiębiorców oraz ustawa o zmianie ustawy o systemie instytucji rozwoju (PFR).

Przykłady konkretnych dofinansowań⁹

Dofinansowanie wynagrodzeń (Fundusz Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych)

Wymagania:

1. spadek obrotów gospodarczych w 2020 r.,

⁹ <https://www.pwc.pl/pl/artykuly/tarcza-antykryzysowa-i-pomoc-publiczna-instrumenty-wsparcia-dla-przedsiębiorstw.html>

2. porozumienie z pracownikami wprowadzające przestój ekonomiczny lub obniżony (maksymalnie o 20%) wymiar czasu pracy,
3. utrzymanie zatrudnienia przez wskazany okres (do 3 miesięcy),
4. brak zaległości podatkowych i ZUS.

Wsparcie – dofinansowanie kosztów wynagrodzeń:

1. w przypadku przestoju: ok. 1530 PLN / pracownik (tj. 50% płacy minimalnej + ZUS)
2. w przypadku obniżenia czasu pracy: do ok. 2450 PLN na pracownika (40% wynagrodzenia przeciętnego). Maksymalnie przez okres 3 miesięcy.

Dofinansowanie wynagrodzeń (Fundusz Pracy)

Wymagania:

1. tylko dla MŚP,
2. spadek obrotów gospodarczych w 2020 r.,
3. utrzymanie zatrudnienia przez wskazany okres (do 3 miesięcy),
4. brak zaległości podatkowych i ZUS.

Wsparcie – dofinansowanie kosztów wynagrodzeń: w zależności od poziomu spadku obrotów nawet do ok. 2800 PLN na pracownika (90% płacy minimalnej + ZUS). Maksymalnie przez okres 3 miesięcy.

Finansowanie płynnościowe (Polski Fundusz Rozwoju) i Finansowanie preferencyjne (Polski Fundusz Rozwoju) oraz Finansowanie inwestycyjne (Polski Fundusz Rozwoju).

Wymagania:

1. tylko dla dużych przedsiębiorstw,
2. spadek obrotów gospodarczych w 2020 r.,
3. posiadanie rezydencji podatkowej przez beneficjenta rzeczywistego w Polsce (rozliczanie podatków za ostatnie 2 lata podatkowe w Polsce),
4. brak zaległości podatkowych i ZUS.

Wsparcie – finansowanie płynnościowe (pożyczki, skup należności lub wierzytelności, obligacje, gwarancje) w wysokości maksymalnie 1 mld zł / podmiot. Pożyczka w wysokości do 750 mln zł / podmiot (z możliwością częściowego umorzenia). Finansowanie inwestycyjne (obejmowanie udziałów/akcji, warrantów subskrypcyjnych, obligacji lub pożyczek zamiennych na akcje) w wysokości maksymalnie 1 mld PLN / podmiot.

Pożyczka z możliwością częściowego umorzenia (Polski Fundusz Rozwoju)

Wymagania:

1. tylko dla MŚP,
2. spadek obrotów gospodarczych w 2020 r.,
3. posiadanie rezydencji podatkowej przez beneficjenta rzeczywistego w Polsce (rozliczanie podatków za ostatnie 2 lata podatkowe w Polsce),
4. brak zaległości podatkowych i ZUS na koniec 2019 r.

Wsparcie – pożyczka z możliwością częściowego umorzenia:

1. określone procentowo w relacji do poziomu przychodów w 2019 r. oraz ich spadku z powodu COVID-19,
2. wartość subwencji finansowej może przyjąć 4%, 6% lub 8% wartości przychodów przy ich spadku odpowiednio o minimum 25%, 50% i 75% (max. 3,5 mln PLN).

Z Tarczy Finansowej PFR skorzystało dotychczas blisko 400 tys. przedsiębiorstw, zatrudniających ponad 3,5 mln pracowników¹⁰.

Gwarancje z Funduszu Gwarancji Płynnościowych

Wymagania:

1. tylko dla dużych i średnich przedsiębiorstw,
2. brak zaległości podatkowych, ZUS oraz w banku kredytującym na 1 lutego 2020 r.

¹⁰ <https://pfrsa.pl/tarcza-finansowa-pfr/tarcza-finansowa-pfr-20.html#mmssp>

Wsparcie – gwarancja:

1. zabezpieczenie do 80% kwoty kredytu (od 3,5 do 200 mln zł) przeznaczonego na zapewnienie płynności finansowej,
2. okres gwarancji do 27 miesięcy i nie dłużej niż okres kredytu (+ 3 miesiące),
3. maksymalna kwota kredytu wynosi 250 mln PLN (finansowanie jest udzielane przez banki komercyjne przy wykorzystaniu gwarancji BGK).

Gwarancje Biznesmax z dotacją (BGK)**Wymagania:**

1. tylko dla MŚP,
2. spełnienie jednego z kryteriów określonych przez BGK,
3. posiadanie rezydencji podatkowej przez przedsiębiorcę polskiego.

Wsparcie – gwarancja do 80% kwoty kredytu z dopłatą do oprocentowania kredytu.

Gwarancje de minimis (BGK)**Wymagania:**

1. tylko dla MŚP,
2. brak zaległości ZUS i US na 1 lutego 2020 r.
3. Wsparcie – gwarancja do 80% kwoty kredytu.
4. Blisko 70 mld zł pomocy udzielił BGK w gwarancjach kredytowych

Powyższa pomoc niestety nie trafiła do wszystkich przedsiębiorstw, które z różnych powodów posiadały zaległości w ZUS lub w opłacie podatków, co było głównym czynnikiem dyskwalifikującym.

Przedsiębiorstwa, które rozpoczęły działanie na końcu 2019 r. lub na przełomie 2020 r. również nie otrzymały pomocy.

W niektórych z powyższych czynników otrzymania dotacji lub pomocy czy zwolnienia był przeważający numer PKD. Czasami był to czynnik błędny, np. firmy doradcze, pomimo że ich klientami były hotele, restauracje (zamknięte w okresie pandemii), również nie otrzymały dużej części pomocy.

Duże przedsiębiorstwa¹¹

Polski rząd opracował program pomocy dużym przedsiębiorstwom i skierował prośbę o pomoc finansową wraz z programem Parlamentu Europejskiego. Na podstawie unijnych zasad pomocy państwa Komisja Europejska zatwierdziła polski program, który częściowo zrekomensował dużym przedsiębiorstwom szkody poniesione w wyniku pandemii koronawirusa. Program zapewnił dużym przedsiębiorstwom bezpośrednie wsparcie na utrzymanie płynności finansowej w postaci subsydiowanych pożyczek. Program jest częścią szerszego systemu wsparcia przedsiębiorstw w Polsce, tzw. tarczy finansowej dla dużych firm.

Wiceprzewodnicząca wykonawcza Margrethe Vestager, odpowiedzialna za politykę konkurencji w UE, skomentowała: „Program ten pozwoli Polsce częściowo zrekomensować dużym przedsiębiorstwom szkody poniesione w wyniku środków wprowadzonych w celu ograniczenia rozprzestrzeniania się pandemii koronawirusa, a jednocześnie zaspokoić ich najpilniejsze potrzeby w zakresie płynności. Kontynuujemy ścisłą współpracę z państwami członkowskimi w poszukiwaniu praktycznych rozwiązań, które pomogą łagodzić skutki gospodarcze pandemii koronawirusa, zgodnie z przepisami UE”¹².

Program został skierowany do dużych przedsiębiorstw prowadzących działalność we wszystkich sektorach i zarejestrowanych w Polsce. Pomoc była udzielana w formie subsydiowanych pożyczek oprocentowanych na korzystnych zasadach. Przewidywane umorzenie może wynieść maksymalnie 75% faktycznych szkód, jakie przedsiębiorstwa będące beneficjentami poniosły bezpośrednio w związku z pandemią koronawirusa w okresie od 1 listopada 2020 r. do 30 kwietnia 2021 r.

Beneficjenci pomocy mieli dostęp do pożyczek, które zapewniły im natychmiastową płynność.

Rolnictwo i rybołówstwo¹³

Kolejnym sektorem gospodarki, który mógł liczyć na pomoc, było rolnictwo i rybołówstwo. Wsparciem zostali objęci rolnicy następujących sektorów (rodzaje produkcji rolnej):

- bydło mięsne (wołowina),
- krowy mleczne (krowy)

¹¹ <https://ec.europa.eu>

¹² Ibid.

¹³ <https://www.gov.pl>

- świń (prosięta/lochy),
- owiec,
- kóz,
- drobiu rzeźnego (kurczęta, gęsi i indyki),
- drobiu nieśnego (produkcja jaj kur mięsnych) oraz
- upraw roślin ozdobnych (pod osłonami ogrzewanymi).

Kwoty wsparcia uzależnione zostały od spełnienia minimalnej skali produkcji w gospodarstwie:

- co najmniej 3 szt. bydła mięsnego płci męskiej, w wieku od 12 do 24 miesięcy – od 5100 zł,
- co najmniej 3 krowy typu użytkowego mlecznego lub typu użytkowego kombinowanego, w wieku powyżej 24 miesięcy – **od 1000 zł**,
- co najmniej 21 świń urodzonych w gospodarstwie rolnika – od 4500 zł,
- co najmniej 10 owiec płci żeńskiej, w wieku od 12 miesięcy – od 1800 zł,
- co najmniej 5 kóz płci żeńskiej, w wieku od 12 miesięcy – od 1000 zł,
- co najmniej 1000 szt. drobiu (kurczęta, gęsi i indyki rzeźne oraz produkcji jaj wylęgowych kur mięsnych) – 2200 zł,
- co najmniej 25 m² powierzchni upraw roślin ozdobnych w szklarniach ogrzewanych lub co najmniej 50 m² powierzchni upraw roślin ozdobnych w ogrzewanych tunelach foliowych – od 1400 zł.

W przypadku większej skali produkcji w gospodarstwie kwoty wsparcia były odpowiednio wyższe. Pomoc była sumą kwot przysługujących z tytułu poszczególnych sektorów, przy czym maksymalna kwota nie przekraczała 7000 euro na rolnika.

Pomoc finansową otrzymała również społeczność rybacka i hodowcy akwakultury. Sektor rybołówstwa borykał się z trudnościami logistycznymi w portach, podwyższonymi cenami transportu produktów rybnych, ograniczeniami handlowymi z krajami trzecimi, załamaniem cen, utratą rynków, obawami o bezpieczeństwo załogi i ograniczonymi możliwościami zmian załogi z powodu kwarantanny.

Szereg nadzwyczajnych środków pomógł tym sektorom, w tym zwiększenie możliwości pomocy publicznej i wprowadzenie środków wsparcia za pośrednic-

twem Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego, którego zasady stały się bardziej elastyczne¹⁴.

Główne wsparcie to:

- rybakom na czasowe zaprzestanie działalności połowowej (pomoc finansowa)
- hodowcom akwakultury na czasowe zawieszenie lub ograniczenie produkcji (pomoc finansowa)
- organizacjom producentów na czasowe przechowywanie produktów rybówstwa i akwakultury (pomoc finansowa)

Pomoc mieszkańcom przez samorządy i polski rząd¹⁵

Z pewnością negatywnym skutkiem trwającej epidemii stał się kryzys gospodarczy, wzrost bezrobocia oraz liczba osób potrzebujących wsparcia ze strony systemu pomocy społecznej. Niezbędne stało się zapewnienie tym osobom i ich rodzinom odpowiedniej pomocy. To od samorządów w dużym stopniu zależało również pobudzenie lokalnej gospodarki po okresie zastoju. Niezbędne działania w tym zakresie wymagały znacznych nakładów finansowych, którym samorządom trudno było sprostać bez odpowiedniego wsparcia ze strony państwa i UE. Realizacja zadań związanych z przeciwdziałaniem skutkom epidemii wymagała i wymaga od samorządów zaangażowania znacznych środków finansowych. Stanowi to bardzo duże obciążenie dla ich możliwości finansowych. Dlatego bardzo korzystnym rozwiązaniem na poziomie samorządów wojewódzkich okazała się możliwość przeznaczenia na walkę ze skutkami pandemii niewykorzystanych dotąd funduszy Unii Europejskiej w ramach Regionalnych, polegało to na przesunięciu środków na pomoc przedsiębiorcom oraz organizacją zarządzającym przez Gminy. Kolejnym posunięciem była zmiana wynikająca z tzw. tarczy antykryzysowej, w tym zwłaszcza zwiększenie limitów dopuszczalnego zadłużenia Programów Operacyjnych. Znajdują się one w gestii urzędów marszałkowskich. Na wniosek rządu polskiego Komisja Europejska wyraziła zgodę na możliwość przesunięcia programów operacyjnych z innych zaplanowanych działań i przeznaczenie ich na walkę ze skutkami koronawirusa.¹⁶ Z szacunków Grant Thornton wynika, że samorządy wojewódzkie na walkę z pandemią SARS-CoV-2 przekierowały kwotę ponad

¹⁴ <https://stat.gov.pl/covid/>

¹⁵ https://ptps.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/22/2020/06/e-book_biss_xi-l.pdf

¹⁶ <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl>

1,78 mld zł ze środków w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych (Grant Thornton, 2020). Należy dodać, że znaczna część samorządów (w tym również powiatowych oraz gminnych) przeznaczyła także własne środki finansowe – w ramach swoich możliwości – na walkę ze skutkami pandemii w celu pomocy mieszkańcom. Z rozwiązań mających wymiar społeczny wprowadzono m.in. rozszerzenie świadczenia dla osób, które utraciły dochody z tytułu umów cywilnoprawnych, ograniczenia w egzekucji komorniczej, zasiłki dla osób objętych kwarantanną. Koszt nowych rozwiązań to „jedynie” 11 mld zł, a więc ok 5% całości środków¹⁷.

Podstawa prawna

1. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 stycznia 2021 r. w sprawie wsparcia uczestników obrotu gospodarczego poszkodowanych wskutek pandemii COVID-19 (Dz.U. 2021 poz. 152).
2. Art. 3, art. 15g, art. 15gb, art. 15gc, art. 15gd, art. 15ge, art. 15gg, 15gh, art. 15gf, art. 15zf, art. 15zq, art. 15zr, art. 15zs, art. 15zsl, art. 31zo, art. 31zp, art. 31zq ustawy z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2020 poz. 374).
3. Ustawa z dnia 9 grudnia 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2020 poz. 2255).
4. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie wsparcia uczestników obrotu gospodarczego poszkodowanych wskutek pandemii COVID-19 (Dz.U. z 2021 r., poz. 713).

¹⁷ K. Kubicka-Żach, *Samorzędy lokalne: pomagamy, ale sami też potrzebujemy wsparcia*, 2020.

Bibliografia:

1. Kubicka-Żach K., *Samorządy lokalne: pomagamy, ale sami też potrzebujemy wsparcia*, 2020.
2. Biznes.gov.pl
3. <https://ec.europa.eu>
4. <https://e-prawnik.pl>
5. <https://www.gov.pl>
6. <https://www.rpo.malopolska.pl>
7. <https://pfrsa.pl/tarcza-finansowa-pfr/tarcza-finansowa-pfr-20.html#mmssp>
8. <https://ptps.up.krakow.pl>
9. <https://stat.gov.pl/covid/>

